

τι-εξουσιαστική ιδεολογία και στή συνεχώς αυξανόμενη ύποταγή του ατόμου στην εξουσία μιας άνορθολογικής κοινωνικο-οικονομικής τάξης πραγμάτων. Στή συνέχεια και πάνω σ' αυτή τη βάση αναλύει, από ιστορική σκοπιά, τó ρόλο πού έπαιζε και παίζει ή οίκογένεια στή διαδικασία τής κοινωνικοποίησης του ατόμου και τής διαμόρφωσης του ανθρώπινου χαρακτήρα.

Δυστυχώς τά όρια του προλόγου αυτού μάς εμποδίζουν νά έπεκταθούμε περισσότερο στον τρόπο μέ τόν όποιο πραγματεύεται ό Hogkheimer τά καιρία (και μονίμως επίκαιρα) αυτά προβλήματα. Τό μόνο πού μπορούμε νά κάνουμε είναι νά καλέσουμε τόν αναγνώστη νά πάρει μέρος στήν όδυνηρή ίσως αλλά και αποκαλυπτική διαδικασία ανάγνωσης και αναγνώρισής τους.

Οί μεταφραστές

Παραδοσιακή και κριτική θεωρία

Γιά τó σημερινό επίπεδο ανάπτυξης τής επιστήμης τó ερώτημα, τί είναι «θεωρία», φαίνεται νά μήν προκαλεί ιδιαίτερες δυσκολίες. Στή συνηθισμένη έρευνα, θεωρία σημαίνει τó σύνολο τών προτάσεων, πού αναφέρονται σ' ένα αντικείμενο και συνδέονται μεταξύ τους μέ τέτοιο τρόπο, ώστε από μερικές απ' αυτές νά προκύπτουν οί υπόλοιπες. Όσο μικρότερος είναι ό αριθμός τών *άνώτατων βασικών αρχών* (höchste Prinzipien) σέ σχέση μέ τά *συμπεράσματα*, τόσο πληρέστερη είναι ή θεωρία. Ή θεωρία έχει πραγματική ισχύ, αν οί παράγωγες προτάσεις της συμφωνούν μέ τά πραγματικά γεγονότα. Αν, αντίθετα, προκύψουν αντιφάσεις ανάμεσα στήν έμπειρία και τή θεωρία, θά πρέπει ν' αναθεωρηθεί ή μιά ή ή άλλη. Είτε δηλαδή ή παρατήρησή μας ήταν λαθεμένη,

είτε κάτι δέν στέκει στίς βασικές ἀρχές τῆς θεωρίας. Σέ σχέση ἐπομένως μέ τά γεγονότα ἡ θεωρία παραμένει πάντα μιά ὑπόθεση. Πρέπει κανεῖς νά εἶναι ἔτοιμος νά τήν ἀλλάξει, ἂν στήν προσπάθειά του νά ἐλέγξει τό ὕλικό του συναντήσει ἀξεπέραστα ἐμπόδια. Θεωρία εἶναι ἡ συσσωρευμένη Γνώση (Wissen), πού ἔχει μορφοποιηθεῖ μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά χρησιμεύει στήν κατά τό δυνατό πληρέστερη περιγραφή τῆς πραγματικότητας. Ὁ Poinscaré παρομοιάζει τήν ἐπιστήμη μέ μιά Βιβλιοθήκη, πού ὀφείλει ἀδιάκοπα νά ἐπεκτείνεται. Ἡ πειραματική Φυσική παίζει τό ρόλο τοῦ βιβλιοθηκάρου, πού φροντίζει γιά τίς ἀγορές· ἐμπλουτίζει δηλαδή τή Γνώση, προσθέτοντάς της καινούργιο ὕλικό. Ἡ μαθηματική Φυσική – ἡ θεωρία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, μέ τήν πιά αὐστηρή ἔννοια – ἀναλαμβάνει νά σχηματίζει τόν κατάλογο· χωρίς αὐτόν δέν θά μπορούσε κανεῖς νά χρησιμοποιήσει τόν πλοῦτο τῆς Βιβλιοθήκης. «Αὐτός, λοιπόν, εἶναι ὁ ρόλος τῆς μαθηματικῆς Φυσικῆς: πρέπει νά διευθύνει τή διαδικασία γενίκευσης ἐτσι, ὥστε... ν' αὐξήσει τήν ὠφέλιμη ἐνέργεια τῆς ἐπιστήμης»!^{*} Γενικός στόχος τῆς θεωρίας φαίνεται νά εἶναι ἕνα καθολικό ἐπιστημονικό σύστημα, πού δέν θά περιορίζεται πλέον σ' ἕναν ἰδιαίτερο τομέα, ἀλλά θά περιλαμβάνει ὅλα τά δυνατά ἀντικείμενα. Ἡ διάκριση τῶν ἐπιστημῶν αἶρεται μέ τήν ἀναγωγή τῶν προτάσεων, πού ἀναφέρονται σέ διαφορετικά πεδία, στίς ἴδιες βασικές προϋποθέσεις (Prämisse). Τό ἴδιο σύστημα ἐννοιῶν, πού διαθέτουμε γιά τόν προσδιορισμό τῆς νεκρῆς φύσης, χρησιμεύει τώρα καί γιά τήν ταξινόμηση τῆς ζωντανῆς· κι ὅποιος μάθει κάποτε τόν τρόπο χρήσης του, δηλαδή τούς κανόνες παραγωγῆς τῶν προτάσεων, τά σύμβολα, τή μέθοδο νά συγκρίνει τίς παράγωγες προτάσεις μέ τά διαπιστώσιμα γεγονότα κ.ο.κ. θά μπορεῖ στό ἐξῆς νά τό χρησιμοποιεῖ κατά βούληση. Ἀλλά ἀπό μιά τέτοια κατάσταση ἀπέχουμε ἀκόμη πολύ.

Αὐτή εἶναι σήμερα – σέ γενικές, φυσικά, γραμμές – ἡ διαδεδομένη ἀντίληψη, πού ὑπάρχει γιά τήν οὐσία τῆς θεωρίας. Ἐχει συνήθως τήν προέλευσή της στίς ἀπαρχές τῆς νεότερης φιλοσοφίας. Ὡς τρίτο ἀξίωμα τῆς ἐπιστημονικῆς του μεθόδου ὁ Descartes θεωρεῖ τήν ἀπόφαση: «νά κατευθύνω τίς σκέψεις μου μέ τάξη, ν' ἀρχίσω δηλαδή ἀπ' τά πιά ἀπλά κι εὐκολογνῶριστα ἀντικείμενα, γιά ν' ἀνέβω κατόπιν σιγά σιγά καί κατά κάποιο τρόπο βαθμιαία μέχρι τή γνώση (Erkenntnis: γνώση-ἀναγνώριση, γνωστική διαδικασία) τῶν πιά σύνθετων, προϋποθέτοντας ὅτι ὑπάρχει μιά τάξη

ἀκόμη καί σ' ἐκεῖνα, πού δέν ἀκολουθοῦν μέ φυσικό τρόπο τό ἕνα τ' ἄλλο». Ἡ συνηθισμένη στά μαθηματικά μέθοδος τῆς παραγωγῆς εἶναι ἐφαρμοσίμη σ' ὅλες τίς ἐπιστήμες. Ἡ τάξη τοῦ κόσμου προσφέρεται γιά μιά παραγωγική ἀλληλουχία σκέψεων. «Οἱ μακρές ἀλυσίδες ἀπό πολύ ἀπλούς κι εὐδιάκριτους συλλογισμούς, τίς ὁποῖες χρησιμοποιοῦν συνήθως οἱ γεωμέτρες γιά νά φτάσουν στίς πιά δύσκολες ἀποδείξεις τους, μέ ὁδήγησαν νά φανταστώ ὅτι ὅλα τά πράγματα, πού εἶναι ἀναγνωρίσιμα ἀπ' τόν ἄνθρωπο, δορῶνται μεταξύ τους στήν ἴδια ἀκριδῶς σχέση· κι ὅτι, ἂν προσέξουμε ἀπλῶς νά μήν θεωρήσουμε σάν ἀληθινό ἕνα πράγμα, πού δέν εἶναι τέτοιο, καί νά διατηροῦμε πάντοτε τήν τάξη, πού εἶναι ἀπαραίτητη προκειμένου νά παραχτεῖ τό ἕνα πράγμα ἀπό τ' ἄλλο, τότε δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καμιά γνώση τόσο ἀπομακρυσμένη, ὥστε νά μήν μπορούμε νά τή φτάσουμε, οὔτε τόσο ἀπόκρυφη, ὥστε νά μήν μπορούμε νά τήν ἀνακαλύψουμε.»² Ἀνάλογα, τώρα, μέ τίς ὑπόλοιπες φιλοσοφικές ἀντιλήψεις τοῦ Λογικοῦ ἐπιστήμονα, οἱ γενικές προτάσεις, ἀπ' τίς ὁποῖες ξεκινᾷ ἡ λογική παραγωγή, θεωροῦνται οἱ ἴδιες σάν ἐμπειρικές κρίσεις, σάν ἐπαγωγές (ὅπως στόν John Stuart Mill), εἴτε σάν προφανεῖς ἐνοράσεις (ὅπως στά ὀρθολογιστικά καί φαινομενολογικά ρεύματα), εἴτε πάλι σάν αὐθαίρετες θέσεις (ὅπως στή σύγχρονη ἀξιοματική). Στήν πιά προωθημένη Λογική τοῦ παρόντος, πού δοῖκε τήν ἀντιπροσωπευτική της ἔκφραση στίς «Λογικές ἐρευνες» τοῦ Husserl, ἡ θεωρία ὀρίζεται «σάν ἕνα κλειστό στόν ἑαυτό του σύστημα προτάσεων μιάς ἐπιστήμης ἐν γένει.»³ Θεωρία – μέ τήν ἀκριδῆ ἔννοια – εἶναι «μιά συστηματική συνάρθρωση προτάσεων, πού ἔχει τή μορφή μιάς συστηματικῆς ἐνιαίας λογικῆς παραγωγῆς»⁴. Ἐπιστήμη ὀνομάζεται «ἕνα ὀρισμένο σύνολο προτάσεων..., πού μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο παράγονται θεωρητικά, καί πού μέ τή συστηματική τους διάταξη προσδιορίζουν ἕνα ὀρισμένο σύνολο ἀντικειμένων»⁵. Ἡ βασική ἀπαίτηση, τήν ὁποία πρέπει νά ικανοποιεῖ κάθε θεωρητικό σύστημα, εἶναι: ὅλα τά μέρη του νά συναρθῶνται μεταξύ τους χωρίς καμιά ἐξάιρεση ἢ ἀντίφαση. Ἡ συμφωνία, πού συμπεριλαμβάνει καί τήν ἔλλειψη ἀντιφάσεων, καθῶς καί ἡ ἀπουσία περιττῶν, καθαρᾷ δογματικῶν στοιχείων, πού δέν ἔχουν καμιά ἐπίδραση στά παρατηρήσιμα φαινόμενα, εἶναι, κατά τόν Weyl, ἀναγκαῖες συνθήκες⁶.

Στό βαθμό πού αὐτή ἡ παραδοσιακή ἔννοια τῆς θεωρίας ἐμφανίζει πράγματι μιά τάση, ἀποσκοπεῖ σ' ἕνα καθαρᾷ μαθηματικό σύστημα συμβόλων. Τά ὀνόματα ἀντικειμένων προσιτῶν στήν ἐμπειρία χρησιμοποιοῦνται ὅλο καί λιγότερο σάν στοιχεῖα τῆς θεωρίας, σάν συστατικά μέρη τῶν προτάσεων καί συμπερασμάτων κι ἀντικαθίστανται ἀπό μαθηματικά σύμβολα. Κι αὐτές ἀκόμη οἱ

* Ὅλες οἱ σημειώσεις εἶναι συγκεντρωμένες στό τέλος τοῦ βιβλίου στή σελίδα 169 (σ.τ. ἐκδ.).

λογικές διεργασίες (logische Operationen) είναι ήδη σέ τέτοιον βαθμό ορθολογικοποιημένες, ώστε ή διαμόρφωση τής θεωρίας ν' άποτελεί πλέον – τουλάχιστον σέ έκτεταμένα πεδία τής φυσικής έπιστήμης – μιά διαδικασία μαθηματικής κατασκευής.

Οί άνθρωπιστικές και κοινωνικές έπιστήμες έπιχειρούν κι αυτές ν' ακολουθήσουν τό έπιτυχημένο πρότυπο τών φυσικών έπιστημών. Ή διαφορά άνάμεσα στίς σχολές τών κοινωνικών έπιστημών πού είναι προσανατολισμένες περισσότερο στήν έρευνα τών γεγονότων, και σ' εκείνες πού στρέφουν τήν προσοχή τους κυρίως στή διαμόρφωση βασικών άρχών, δέν έχει άμεσα καμιά σχέση μέ τήν έννοια τής θεωρίας σάν τέτοιας. Ή έπίμονη συλλογή στοιχείων σ' όλους τούς έπιστημονικούς τομείς πού άσχολούνται μέ τήν κοινωνική ζωή, ή συγκέντρωση τεράστιου όγκου λεπτομερειών γιά διάφορα προβλήματα, οί έμπειρικές έρευνες πού διεξάγονται μέ τή χρησιμοποίηση έπιμελημένων έρωτηματολογίων ή άλλων δοθητικών μέσων: όλες αυτές οί προσπάθειες, πού από τήν εποχή του Spence αντιστοιχούν ένα μεγάλο μέρος τών δραστηριοτήτων στα άγγλοσαξονικά ιδίως πανεπιστήμια, προσφέρουν ασφαλώς μιά εικόνα πολύ πιό ταιριαστή μέ τήν υπόλοιπη ζωή μέσα στον βιομηχανικό τρόπο παραγωγής, άπ' ό,τι ή διατύπωση άφηρημένων γενικών άρχών ή ό θεωρητικός στοχασμός πάνω σέ βασικές έννοιες, πού χαρακτηρίζουν ένα μέρος τής γερμανικής κοινωνιολογίας. Αυτό όμως δέν σημαίνει και δομική διαφορά στή σκέψη. Σ' όλη τήν τελευταία περίοδο τής σημερινής κοινωνίας οί λεγόμενες έπιστήμες του πνεύματος (Geisteswissenschaften) δέν είχαν παρά μιά άμφιβολή πρακτική άξία. Πρέπει, λοιπόν, νά προσπαθήσουν νά μιμηθούν τίς περισσότερες έπιτυχημένες φυσικές έπιστήμες, ή δυνατότητα έφαρμογής τών όποίων είναι άδιαμφισβήτητη. Δέν υπάρχει, επομένως, καμιά άμφιβολία ότι οί διάφορες σχολές κοινωνιολογίας έχουν μεταξύ τους – αλλά και μέ τίς φυσικές έπιστήμες – ταυτόσημες αντίληψεις γιά τή θεωρία. Οί έμπειρικοί κοινωνιολόγοι δέν έχουν διαφορετική ιδέα γιά τήν ολοκληρωμένη διαμόρφωση τής θεωρίας από τούς θεωρητικούς: πιστεύουν άπλως ότι, μπροστά στήν πολυπλοκότητα τών κοινωνικών προβλημάτων και στο έπίπεδο ανάπτυξης τής έπιστήμης, κάθε εργασία πάνω σέ γενικές άρχές πρέπει νά θεωρείται σάν ράθυμη και περιττή πολυτέλεια. Στο βαθμό, βέβαια, πού είναι άπραγμάτεια ή θεωρητική εργασία, θά πρέπει κατ' αυτούς νά γίνεται σέ σταθερή συσχέτιση μέ τό ύλικό τής έρευνας: είναι άκόμη τελείως άδιανόητη γιά τό άμεσο μέλλον ή δυνατότητα θεωρητικά ολοκληρωμένων εκθέσεων. Αυτοί οί έμπειρικοί έρευνήτες συμπαθούν ιδιαίτερα τίς μεθόδους μέ ακριβείς διατυπώσεις – και ιδιαίτερα τίς μαθηματικές – πού δρίσκονται σέ πολύ στενή συνάρ-

τηση μέ τήν έννοια τής θεωρίας πού περιγράψαμε παραπάνω. Από τήν πλευρά τους δέν άμφισβητούν τόσο τή θεωρία έν γένει, όσο τίς «άπό τά πάνω» θεωρίες άλλων έρευνητών, οί όποιοι δέν άσχολούνται μέ τά προβλήματα κάποιας ειδικής, έμπειρικής έπιστήμης. Έτσι γιά παράδειγμα, διακρίσεις όπως αυτή μεταξύ κοινότητας και κοινωνίας (Tönnies), ή μεταξύ μηχανικών και οργανικών δεσμών (Durkheim), ή πάλι μεταξύ κολτούρας και πολιτισμού (A. Weber), πού θεωρήθηκαν σάν βασικές μορφές κοινωνικοποίησης του ανθρώπου, άποκαλύπτουν άμέσως τόν προβληματικό χαρακτήρα τους, μόλις έπιχειρήσει κανείς νά τίς εφαρμόσει πάνω σέ συγκεκριμένα προβλήματα. Ό δρόμος πού θά έπρεπε, κατά τούς έμπειρικούς, ν' ακολουθήσει ή κοινωνιολογία μέ βάση τό σημερινό έπίπεδο έρευνας, είναι ή κοπιαστική αναρρίχηση από τήν περιγραφή κοινωνικών φαινομένων μέχρι τίς έξαντλητικές συγκρίσεις: και μόνο μετά θά μπορούσε νά προχωρήσει στή διαμόρφωση γενικών έννοιών.

Πού καταλήγει όμως έν προκειμένο ή αντίθεση πού περιγράψαμε; Οί έμπειρικοί έπιστήμονες, σύμφωνοι μέ τίς παραδόσεις τους, δέχονται τελικά ότι μόνον οί πλήρεις έπαγωγές μπορούν νά έχουν τήν ισχύ άνώτερων προτάσεων: και πιστεύουν ότι άπέχουμε άκόμη πολύ άπ' αυτό τό σημείο. Οί αντίπαλοί τους άπ' τήν άλλη μεριά θεωρούν ότι γιά τό σχηματισμό τών άνώτερων κατηγοριών και αντίληψεων μπορούν νά χρησιμοποιηθούν και άλλες μέθοδοι, όχι τόσο πολύ έξαρημένες από τήν πρόοδο τής συλλογής στοιχείων. Μπορεί π.χ. ό Durkheim νά συμφωνεί μέ πολλές από τίς βασικές θέσεις τών έμπειριστών: αναφορικά όμως μέ τό πρόβλημα τών βασικών άρχών τάσσεται ύπέρ μιάς άπλοποίησης τής επαγωγικής διαδικασίας. Ή ταξινόμηση (Klassifikation: κατάταξη σέ κλάσεις) τών κοινωνικών γεγονότων μέ βάση μόνο τήν έμπειρική καταγραφή στοιχείων είναι κατά τή γνώμη του άδύνατη και δέν διευκολύνει τήν έρευνα στον άναμενόμενο βαθμό. «Ό ρόλος της είναι νά μās δώσει όρισμένα σημεία στήριξης, προκειμένου νά προχωρήσουμε σέ άλλες παρατηρήσεις, διαφορετικές από εκείνες πού μās είχαν οδηγήσει στα άρχικά σημεία. Γιά τό σκοπό όμως αυτόν ή ταξινόμηση δέν πρέπει νά είναι μιά πλήρης καταγραφή όλων τών μεμονωμένων στοιχείων, αλλά ενός μικρού κι έπιμελώς επιλεγμένου αριθμού άπ' αυτά... Μπορεί ν' απαλλάξει έτσι τόν παρατηρητή από πάρα πολλά βήματα, γιατί θά τόν καθοδηγεί... Πρέπει, λοιπόν, γιά τήν ταξινόμησή μας, νά επιλέξουμε αυτά τά ιδιαίτερα ουσιώδη στοιχεία»⁷. Τό άν, τώρα, οί άνώτερες βασικές άρχές επιλέγονται, λαμβάνονται ένορατικά ή άπλως τίθενται, δέν σημαίνει και διαφοροποίηση τών λειτουργιών τους μέσα στο ιδανικό θεωρητικό σύστημα. Τό βέβαιο είναι ότι ό έπι-

στήμονας εφαρμόζει πάντοτε τις περισσότερες ή λιγότερες γενικές του προτάσεις υπό τη μορφή υποθέσεων πάνω στα νεοεμφανιζόμενα γεγονότα. Ο κοινωνιολόγος με φαινομενολογικό προσανατολισμό π.χ. θα μάς διαβεβαιώσει ότι μετά τη διατύπωση ενός ουσιαστικού νόμου, θα πρέπει κάθε ανάπτυξη να ακολουθήσει όπως ποτέ την οριζόμενη από αυτόν συμπεριφορά. Ο υποθετικός, ωστόσο, χαρακτήρας του ουσιαστικού νόμου γίνεται άμεσα φανερός: η ισχύς του εξαρτάται είτε από το αν το μεμονωμένο ανάπτυξη είναι της αυτής ή κάποιας συγγενικής ουσίας, είτε από το αν πρόκειται για το ένδεδειγμένο ή όχι ανάπτυξη αυτού ή του άλλου είδους. Από τη μία μεριά υπάρχει, λοιπόν, πάντοτε η διανοητική διατυπωμένη Γνώση και από την άλλη μία κατάσταση πραγμάτων που πρέπει να συλληφθεί από αυτήν τη Γνώση. Μία τέτοια υπαγωγή (Subsumieren), ή δημιουργία δηλαδή μιας σχέσης ανάμεσα στην απλή πρόσληψη ή εξακρίδωση μιας κατάστασης πραγμάτων και στην έννοιολογική δομή της Γνώσης μας ονομάζεται θεωρητική έρμηνεία αυτής της κατάστασης.

Δεν είναι ανάγκη να αναφερόμαστε εδώ λεπτομερικά στα διάφορα είδη ταξινόμησης. Θα υποδείξουμε μόνο σύντομα με ποιόν τρόπο ερμηνεύονται τα ιστορικά γεγονότα σύμφωνα με την παραδοσιακή έννοια της θεωρίας. Η αντιπαράθεση μεταξύ Eduard Meyer και Max Weber είναι εν προκειμένω αποκαλυπτική. Ο Meyer θεώρησε περιττό και αδύνατο να απαντηθεί το ερώτημα, αν οι πόλεμοι που προκλήθηκαν από τις αποφάσεις ορισμένων ιστορικών προσωπικοτήτων θα είχαν άραγε ή γρήγορα ξεσπάσει ακόμη και αν δεν είχαν παρθεί οι αποφάσεις αυτές. Ο Weber αντίθετα θέλησε να δείξει ότι τότε θα ήταν αδύνατη οποιαδήποτε ιστορική έρμηνεία. Στηριζόμενος στις θεωρίες του φυσιολόγου Von Kries και διαφόρων νομικών και οικονομολόγων όπως ο Merkel, ο Leifmann και ο Radbruch ανέπτυξε τη «θεωρία της αντικειμενικής δυνατότητας». Η έρμηνεία του ιστορικού – όπως και του ποινολόγου – δεν συνίσταται στην κατά το δυνατόν πληρέστερη απαρίθμηση όλων των συνθηκών· αλλά στην αποκάλυψη της συνάφειας ανάμεσα στα καθορισμένα εκείνα στοιχεία που ενδιαφέρουν την ιστορική εξέλιξη, και στα μεμονωμένα, καθοριστικά γεγονότα. Αυτή η συνάφεια, ή κρίση για παράδειγμα ότι ο πόλεμος προκλήθηκε από την πολιτική ενός άρχοντος κράτους, που είχε συνείδηση των στόχων του, προϋποθέτει λογικά ότι, στην περίπτωση που δεν θα ακολουθείτο μία τέτοια πολιτική, το αποτέλεσμα θα ήταν διαφορετικό. Από τη στιγμή, λοιπόν, που διατυπώνεται ένας ισχυρισμός για κάποια καθορισμένα ιστορικά αίτια, εξυπνοείται πάντοτε ότι η απουσία αυτών των αιτίων θα προκαλούσε – σύμφωνα με τους γνωστούς εμπειρικούς κανόνες και κά-

τω από τις υφιστάμενες συνθήκες – ένα καθορισμένο διαφορετικό αποτέλεσμα. Οι εμπειρικοί κανόνες δεν είναι, εδώ, παρά οι γνωστικές διατυπώσεις που διαθέτουμε για τις οικονομικές, κοινωνικές και ψυχολογικές συνάφειες. Με τη βοήθεια τους κατασκευάζουμε την πιθανή εξέλιξη, παραλείποντας το ίδιο το γεγονός και αντικαθιστώντας το με αυτό που θα χρησιμοποιεί σαν εξήγηση. Εργαζόμαστε, δηλαδή, με υποθετικές προτάσεις, εφαρμόζοντας τις σε μία δεδομένη κατάσταση: προϋποθέτοντας τις συνθήκες a, b, c, d, πρέπει να αναμένεται το γεγονός q· αν απαλειφθεί ή συνθήκη d, το γεγονός r· αν προστεθεί η g, το γεγονός s κ.ο.κ. Μία τέτοια υπολογιστική μέθοδος ανήκει στο θεωρητικό όπλοστάσιο τόσο της ιστορίας όσο και της φυσικής επιστήμης. Αυτός ακριβώς είναι ο τρόπος με τον οποίο υπάρχει η θεωρία στην παραδοσιακή της έννοια.

Αυτό, συνεπώς, που οι επιστήμονες διαφόρων τομέων θεωρούν σαν ουσία της θεωρίας αντιστοιχεί πράγματι στα άμεσα καθήκοντά τους. Προκειμένου να χειραγωγηθούν τόσο η εξωτερική φύση όσο και οι καθορισμένοι οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί, απαιτείται να μορφοποιηθεί το υλικό της Γνώσης, να ενταχθεί, δηλαδή, μέσα σε μία οργανωμένη δομή υποθέσεων. Η τεχνική πρόοδος της αστικής εποχής συνδέεται αναπόσπαστα με μία τέτοια λειτουργία της επιστημονικής εργασίας· γιατί αυτή καθιστά από ενός την πραγματικότητα χρήσιμη για εκείνη τη Γνώση που είναι αξιοποιήσιμη στις δεδομένες συνθήκες, οι από τις οποίες εφαρμόζει την υπάρχουσα ήδη Γνώση πάνω στα γεγονότα. Αντιπροσωπεύει, έτσι, χωρίς αμφιβολία, μία στιγμή μέσα στο συνεχή μετασχηματισμό και την ανάπτυξη της υλικής βάσης αυτής της κοινωνίας. Στο βαθμό όμως που η έννοια της θεωρίας αυτονομείται – σαν να ήταν δυνατόν να θεμελιωθεί πάνω στην έσωτερική ουσία της γνώσης ή σε κάποια άλλη ανιστορική βάση –, μετατρέπεται πλέον σε μία πραγματοποιημένη, ιδεολογική κατηγορία.

Τόσο η χρησιμότητα που έχουν οι ανακαλύψεις νέων πραγματικών συναφειών για την αναμόρφωση της υπάρχουσας γνώσης, όσο και η εφαρμογή αυτών των συναφειών πάνω στην πραγματικότητα είναι προσδιορισμοί που δεν ανάγονται σε καθαρά λογικά ή μεθοδολογικά στοιχεία· πρέπει, αντίθετα, να κατανοούνται κάθε φορά σε συνάρτηση με πραγματικές κοινωνικές διαδικασίες. Τόσο η ανακάλυψη προκαλεί την αναδόμηση καθιερωμένων απόψεων δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά και μόνον αποτέλεσμα λογικών συλλογισμών, ούτε ειδικότερα της αντίφασης ανάμεσα στην ανακάλυψη και σε ένα ορισμένο μέρος των κυρίαρχων αντιλήψεων. Γιατί υπάρχει πάντοτε η δυνατότητα βοηθητικών υποθέσεων, με τις οποίες θα μπορούσε τελικά να αποφευχθεί μία συνο-

λική αλλαγή της θεωρίας. Τό γεγονός ότι, παρ' όλα αυτά, οι νέες απόψεις επιβάλλονται, οφείλεται στίς συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες – έστω κι αν για τούς ίδιους τούς επιστήμονες καθοριστικά είναι ίσως τά έγγενή αίτια. Όλα αυτά δέν τά άρνούνται οι σύγχρονοι θεωρητικοί της γνώσης, έστω κι αν από τούς καθοριστικούς έξωεπιστημονικούς παράγοντες δίνουν μεγαλύτερη σημασία στην ιδιοφυΐα και την τύχη παρά στίς κοινωνικές συνθήκες. Μετά τόν 17ο αιώνα οι άνθρωποι έπαψαν πιά νά ξεπερνούν τίς δυσκολίες πού αντιμετώπιζε ό παραδοσιακός τρόπος γνώσης της Άστρονομίας, καταφεύγοντας σέ επιπρόσθετες κατασκευές και αποδέχτηκαν τό σύστημα του Κοπέρνικου: αυτό δέν οφείλεται μόνο στίς λογικές ιδιότητες του νέου συστήματος – στην απλότητά του π.χ. Η πραγματική επίδραση, πού είχαν αυτές οι ιδιότητες λόγω τών πλεονεκτημάτων τους, μάς οδηγεί άκριβώς στη δόση της κοινωνικής πρακτικής εκείνης της εποχής. Τό κοπερνίκαιο σύστημα, παντελώς σχεδόν άγνοημένο κατά τόν 16ο αιώνα, μετατρέπεται τώρα σέ έπαναστατική δύναμη: ή εξέλιξη αυτή αποτελεί μέρος της κοινωνικής διαδικασίας, στά πλαίσια της οποίας ή μηχανική σκέψη γίνεται κυρίαρχη.⁹ Τό ότι ή αλλαγή τών επιστημονικών δομών εξαρτάται από την έκάστοτε κοινωνική κατάσταση, δέν ισχύει, εντούτοις, μόνο για θεωρίες τόσο πλήρεις όσο τό κοπερνίκαιο σύστημα, αλλά και για ειδικότερα προβλήματα της έρευνας στη καθημερινή ζωή. Τό κατά πόσο π.χ. ή ανακάλυψη της παραλλαγής ενός είδους σέ επιμέρους πεδία της άνόργανης ή οργανικής φύσης – είτε μέσα στο χημικό εργαστήριο είτε κατά τίς παλαιοντολογικές έρευνες – θ' αποτελέσει άφορμή για την αλλαγή παλαιών ταξινομήσεων, ή τή δημιουργία νέων, δέν μπορεί μέ κανέναν τρόπο νά εξαρτάται μόνο από τή δεδομένη λογική κατάσταση. Στο σημείο αυτό, οι θεωρητικοί της γνώσης καταφεύγουν συνήθως σέ μία έννοια της σκοπιμότητας, πού μόνο φαινομενικά είναι έγγενής στην επιστήμη τους. Τό αν και μέ ποιόν τρόπο οι νέοι όρισμοί τίθενται σκόπιμα, δέν εξαρτάται στην πραγματικότητα άπλως από την απλότητα και τή συνέπεια του συστήματος: αλλά, ανάμεσα στ' άλλα, κι από την κατεύθυνση και τούς στόχους της έρευνας, πού δέν μπορούν ούτε νά έξηγηθούν, ούτε, σέ τελευταία άνάλυση, νά γίνουν κατανοητοί από μόνοι τους.

Κι όπως ή επίδραση του ύλικού πάνω στη θεωρία, έτσι αντίστροφα κι ή εφαρμογή της θεωρίας πάνω στο ύλικό, δέν είναι άπλως μία ένδοεπιστημονική αλλά ταυτόχρονα και μία κοινωνική διαδικασία. Η συσχέτιση τών υποθέσεων μέ την πραγματικότητα δέν πραγματοποιείται τελικά μέσα στο κεφάλι του έρευνητή, αλλά στη βιομηχανία. Οι νόμοι π.χ. ότι ή λιθανθρακόπισσα παίρνει κάτω άπ' όρισμένες συνθήκες διάφορους χρωματισμούς ή ότι ή

νιτρογλυκερίνη, όρισμένες νιτρικές ενώσεις κι άλλα στοιχεία διαθέτουν μεγάλη έκρηκτική δύναμη, αποτελούν συσσωρευμένη Γνώση, πού βρίσκει πρακτική εφαρμογή στα εργαστήρια τών μεγάλων βιομηχανιών.

Άπό τίς διάφορες φιλοσοφικές σχολές φαίνεται, κατ' αρχήν, ότι οι θετικιστές και οι πραγματιστές είναι αυτοί πού δίνουν ιδιαίτερη προσοχή στη συσχέτιση της θεωρητικής εργασίας μέ τή ζωντανή κοινωνική διαδικασία. Σάν έργο της επιστήμης θεωρούν την πρόβλεψη και τή χρησιμότητα τών αποτελεσμάτων. Στην πραγματικότητα όμως αυτή ή συνείδηση τών σκοπών κι ή πίστη στην κοινωνική άξία του επαγγέλματος του παραμένει για τόν έρευνητή ιδιωτική υπόθεση. Μπορεί βέβαια ό ίδιος νά πιστεύει είτε σέ μιά άνεξάρτητη, «υπέρ-κοινωνική» αδέσμευτη Γνώση, είτε αντίθετα στην ιδιαίτερη κοινωνική σημασία του δικού του επιστημονικού τομέα: τέτοιες αντιθέσεις ως προς την έρμηνεία του ρόλου του δέν έχουν την παραμικρή επίδραση πάνω στην πρακτική του δραστηριότητα. Ό έρευνητής κι ή επιστήμη του είναι ένωματωμένοι μέσα στον κοινωνικό μηχανισμό: οι επιδόσεις τους αποτελούν στοιχεία της αυτοσυντήρησης και της συνεχούς αναπαραγωγής του ισχύοντος – άνεξάρτητα άπ' την έρμηνεία πού δίνουν οι ίδιοι. Πρέπει άπλως ή δραστηριότητά τους ν' αντιστοιχεί στην «έννοια» του έρευνητή και της επιστήμης: νά παράγουν, δηλαδή, θεωρία μέ την έννοια πού περιγράψαμε παραπάνω. Στα πλαίσια του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας ό έρευνητής πρέπει νά κατατάξει τά γεγονότα σέ έννοιολογικές τάξεις, τίς όποιες νά διατηρεί πάντοτε σέ τέτοια κατάσταση, ώστε νά μπορεί ό ίδιος, ή όποιος άλλος τίς χρησιμοποιεί, νά κατέχει ένα όσο τό δυνατόν ευρύτερο πεδίο της πραγματικότητας. Τό πείραμα στα πλαίσια της επιστήμης έχει την έννοια ότι διαπιστώνει τά γεγονότα μέ έναν τρόπο πού αντιστοιχεί άκριβώς στην έκάστοτε κατάσταση της θεωρίας. Τό πραγματικό ύλικό, τά στοιχεία προσκομίζονται άπ' έξω. Η επιστήμη φροντίζει για τή σαφή και συνοπτική τους διατύπωση έτσι ώστε νά μπορεί κανείς νά χειρίζεται τίς γνώσεις, όπως αυτός θέλει. Η σύλληψη, ό μετασχηματισμός κι ή όρθολογικοποίηση της Γνώσης του πραγματικού αντιπροσωπεύουν τό ιδιαίτερο είδος αυτενέργειας του έρευνητή τή θεωρητική του δραστηριότητα – είτε πρόκειται για τή λεπτομερειακή έκθεση στοιχείων, όπως στην ιστορία και στους περιγραφικούς κλάδους άλλων ειδικών επιστημών, είτε για τή συνόψιση ενός όγκου δεδομένων και την παραγωγή γενικών νόμων, όπως στη φυσική. Ό δυϊσμός σκέψης και είναι, νόησης και πρόσληψης μέ τίς αισθήσεις άνήκει στη φύση του επιστήμονα.

Ἡ παραδοσιακή αντίληψη γιὰ τὴ θεωρία εἶναι προϊόν μιᾶς ἀφαίρεσης: παράγεται, δηλαδή, ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἀσκεῖται ἡ ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα στὰ πλαίσια τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας σέ μιὰ ὀρισμένη βαθμίδα τῆς ἱστορικοκοινωνικῆς ἐξέλιξης. Ἀντιστοιχεῖ στὴ δραστηριότητα τοῦ ἐρευνητῆ, ὅπως αὐτὴ ἐπιτελεῖται παράλληλα μὲ ὅλες τὶς ὑπόλοιπες κοινωνικὲς δραστηριότητες, χωρὶς νὰ γίνεται ἄμεσα φανερὴ ἡ συνάφεια ἀνάμεσά τους. Ἔτσι, στὴν ἀντίληψη αὐτὴ δὲν ἐμφανίζεται ἡ πραγματικὴ κοινωνικὴ λειτουργία τῆς ἐπιστήμης· δὲν ἐκφράζεται ἡ σημασία τῆς θεωρίας γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξη, ἀλλὰ ἡ σημασία της μέσα στὸν περιορισμένο χῶρο, ὅπου παράγεται κάτω ἀπ' τὶς συγκεκριμένες ἱστορικές συνθήκες: στὴν ἀποσπασμένη ἐπιστημονικὴ σφαῖρα. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ ζωὴ τῆς κοινωνίας εἶναι συνισταμένη τῆς συνολικῆς ἐργασίας (Gesamtarbeit) στοὺς διάφορους τομεῖς τῆς παραγωγῆς. Κι ἂν ἀκόμη στὸν κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο παραγωγῆς ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας δὲν λειτουργεῖ σωστά, οἱ διάφοροι ἐπιμέρους τομεῖς, ἀνάμεσά τους κι ἡ ἐπιστήμη, δὲν πρέπει παρ' ὅλ' αὐτὰ νὰ θεωροῦνται αὐτόνομοι κι ἀνεξάρτητοι. Οἱ τομεῖς αὐτοὶ ἀποτελοῦν εἰδικές ἐκφράσεις τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἡ κοινωνία ἀντιπαρατίθεται στὴ φύση καὶ διατηρεῖ τὴ δική της δεδομένη μορφή. Ἀποτελοῦν στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, ἀκόμα κι ἂν οἱ ἴδιοι εἶναι ἐλάχιστα ἢ καθόλου παραγωγικοὶ μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἔννοια. Οὔτε ἡ δομὴ τῆς βιομηχανικῆς καὶ ἀγροτικῆς παραγωγῆς, οὔτε ὁ χωρισμὸς τῶν λεγομένων διευθυντικῶν ἀπ' τὶς ἐκτελεστικὲς λειτουργίες, τῶν ὑπηρεσιῶν ἀπ' τὶς ἐργασίες, τῶν πνευματικῶν ἀπ' τὶς χειρωνακτικὲς δραστηριότητες, ἀποτελοῦν αἰώνιες ἢ φυσικὲς σχέσεις. Πηγάζουν μᾶλλον ἀπ' τὸν τρόπο παραγωγῆς σέ καθορισμένες κοινωνικὲς μορφές. Ἡ φαινομενικὴ αὐτονομία τῶν ἐργασιακῶν διαδικασιῶν, πού ἡ πορεία τους μπορεῖ δῆθεν νὰ συναχθεῖ ἀπ' τὴν ἐσωτερικὴ οὐσία τοῦ ἀντικειμένου τους, ἀντιστοιχεῖ στὴ φαινομενικὴ ἐλευθερία τῶν οικονομικῶν ὑποκειμένων στὴν ἀστικὴ κοινωνία. Αὐτὰ τὰ οικονομικὰ ὑποκείμενα δὲν πιστεύουν ὅτι ἐνεργοῦν σύμφωνα μὲ προσωπικὲς τους ἀποφάσεις, ἐνῶ ἀκόμη καὶ στοὺς πῖο περίπλοκους ὑπολογισμούς τους δὲν εἶναι παρὰ ἐκφραστές ἐνός ἀσύλληπτου στὸ σύνολό του κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ.

Ἡ ψευδὴς αὐτὴ συνείδηση τοῦ ἀστοῦ ἐρευνητῆ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ φιλελευθερισμοῦ εἶναι ἐμφανὴς στὰ πῖο διαφορετικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα. Ἐκφράστηκε μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ τρόπο, γύρω στὰ 1900, ἀπ' τὸν νεοκαντιανισμὸ τῆς Σχολῆς τοῦ Marburg. Μεμονωμένα στοιχεῖα τῆς θεωρητικῆς δραστηριότητας τοῦ εἰδικευμένου ἐρευνητῆ μετατρέπονται, ἐδῶ, σέ καθολικὲς κα-

τηγορίες, σέ συστατικὰ τοῦ παγκόσμιου πνεύματος (Weltgeist), τοῦ αἰώνιου «Λόγου»· ἐνῶ, ἀντίστροφα, πολὺ πῖο ἀποφασιστικὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ὑποβιβάζονται στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρητικῆς δραστηριότητας τοῦ ἐρευνητῆ. Ἡ «δύναμη τῆς γνώσης» ὀνομάζεται «δύναμη τῆς πρώτης ἀρχῆς» («Kraft des Ursprungs»). Σὰν «παραγωγή» ἐννοεῖται ἡ «δημιουργικὴ ἀνατερότητα (Souveränität) τῆς σκέψης». Ἀπ' αὐτὸ τὸ θεωρητικὸ σύστημα καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἀπ' τὰ μαθηματικὰ πρέπει γιὰ καθετί, πού ἐμφανίζεται σὰν δεδομένο, νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ κατασκευὴ ὅλων τῶν προσδιορισμῶν του. Ὅλα τὰ πεπερασμένα μεγέθη μποροῦν νὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἀπείρου μικροῦ μὲ τὴ μέθοδο τοῦ ἀπειραστικοῦ λογισμοῦ: ἡ διαδικασία αὐτὴ εἶναι ἀκριβῶς ἡ «παραγωγή» τους. Τὸ ἰδανικόν, λοιπόν, εἶναι ἓνα ἐνιαῖο σύστημα τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω ἔννοια γίνεται παντοδύναμη. Κι ἐπειδὴ κάθε στοιχεῖο τοῦ ἀντικειμένου ἀνάγεται τελικὰ σέ διανοητικούς προσδιορισμούς, τὸ ἀποτέλεσμά αὐτῆς τῆς ἐργασίας δὲν πρέπει νὰ τὸ φανταστοῦμε σὰν κάτι τὸ στέρεο καὶ ὕλικόν· τὸ μόνο πράγμα πού ἔχει ἐν προκειμένῳ σημασία εἶναι ἡ λειτουργία καθορισμοῦ, ταξινόμησης καὶ ἐνοποίησης: ἀπ' αὐτὴν πηγάζει καὶ σ' αὐτὴν ἀποσκοπεῖ κάθε ἀνθρώπινη προσπάθεια. Παραγωγή εἶναι ἡ παραγωγή τῆς ἐνότητας, καὶ προϊόν εἶναι ἡ ἴδια ἡ παραγωγή¹⁰. Σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ αὐτὴ, ἡ πρόοδος στὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας συνίσταται οὐσιαστικὰ στὸ ὅτι ἀπὸ τὴν ἀτελή καὶ μερικὴ παράσταση, πού ἔχει ὁ ἐρευνητῆς γιὰ τὸν κόσμον, ὅλο καὶ περισσότερα στοιχεῖα μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν ὑπὸ τὴ μορφή διαφορετικῶν σχέσεων. Κι ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἡ ἐπιστημονικὴ ἐργασία ἀποτελεῖ ἐξαρτημένο μόνο μέρος τῆς γενικότερης ἱστορικῆς δραστηριότητας τοῦ ἀνθρώπου, παίρνει ἐδῶ τὴ θέση της. Στὸ βαθμὸ πού μιὰ τέτοια ὑποστασιοποίηση τοῦ Λόγου σὰν τῆς πραγματικότητας ὑποδηλώνει ὅτι σέ μιὰ μελλοντικὴ κοινωνία θὰ μπορεῖ ὁ Λόγος νὰ προσδιορίζει πραγματικὰ τὰ γεγονότα, βρῆσκόμεστε ἀσφαλῶς μπροστὰ σέ μιὰν ἀκόμη μεταμφιεσμένη οὐτοπία. Ἡ αὐτογνωσία τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι, ὥστόσο, μιὰ μαθηματικὴ ἐπιστήμη τῆς φύσης, πού ἐμφανίζεται σὰν ὁ αἰώνιος Λόγος· ἀλλὰ μιὰ κριτικὴ θεωρία τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας, πού ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ λογικὲς συνθήκες ζωῆς.

Ἡ ἀπομονωμένη παρατήρηση ἐπιμέρους δραστηριοτήτων ἢ τομῶν δραστηριότητας – μαζί μὲ τ' ἀντίστοιχα περιεχόμενα κι ἀντικείμενά τους – γιὰ νὰ εἶναι ἀληθὴς, χρειάζεται τὴ συγκεκριμένη συνείδηση τῶν ἰδίων της τῶν περιορισμῶν. Πρέπει νὰ περάσουμε σέ μιὰ καινούργια ἐννοιολογικὴ σύλληψη (Konzeption), μέσα στὴν ὁποία θὰ αἰρεται ἡ μονομέρεια πού προκύπτει ἀναγκαστικὰ

μέ την απόσπαση ὁρισμένων ἐπιμέρους διανοητικῶν διαδικασιῶν ἀπ' τῆ συνολικῆ κοινωνικῆ πρακτικῆς. Στά πλαίσια τῆς ἀντίληψης γιά τή θεωρία, πού δημιουργεῖται ἀναγκαστικά στόν ἐρευνητή κατὰ τή διάρκεια τῆς ἰδίας του τῆς ἐργασίας, ἡ σχέση ἀνάμεσα στά πραγματικά γεγονότα καί τήν ἐννοιολογική τους ταξινόμηση προσφέρει ἕνα πολύ σημαντικό σημεῖο ἐκκίνησης γιά ἕνα τέτοιο ξεπέρασμα. Ἡ κυρίαρχη σήμερα Γνωσιοθεωρία ἔχει καί αὐτή ἀναγνωρίσει τόν προβληματικό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς σχέσης. Ἐχει ἐπισημάνει ἔτσι κατ' ἐπανάληψη ὅτι τά ἴδια ἀντικείμενα, ἐνῶ σέ κάποιον ἐπιστημονικό τομέα ἀποτελοῦν πρόβλημα, πού δέν φαίνεται νά εἶναι ἐπιλύσιμο στό ἄμεσο μέλλον, γίνονται ἀποδεκτά σ' ἕναν ἄλλο σάν ἀπλά πραγματικά στοιχεῖα. Σχέσεις πού στή Φυσική ἀποτελοῦν θέματα πρός ἐρευνα, θεωροῦνται στή Βιολογία σάν αὐτονόητες προϋποθέσεις. Στήν ἴδια τή βιολογία πάλι, προβληματικές εἶναι οἱ φυσιολογικές καί ὄχι οἱ ψυχολογικές διαδικασίες. Οἱ κοινωνικές ἐπιστήμες, τέλος, παίρνουν συνολικά σά δεδομένη τήν ἀνθρώπινη καί τήν ἐξωτερική φύση καί ἐνδιαφέρονται γιά τή δομή τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση καί τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους. Γιά μιά περαιτέρω ἀνάπτυξη τῆς ἐννοίας τῆς θεωρίας δέν ἀρκεῖ ὅμως νά ὑποδειχτεῖ αὐτή ἡ ἐγγενής στήν ἀστική ἐπιστήμη σχετικότητα, πού χαρακτηρίζει τή σχέση ἀνάμεσα στή θεωρητική σκέψη καί τήν πραγματικότητα· ἀπαιτεῖται ταυτόχρονα καί μιά ἀναφορά ὄχι μόνο στόν ἐπιστήμονα, ἀλλά στό γνωστικό ὑποκείμενο ἐν γένει.

Ἡ ὁλόκληρος ὁ ἀντιληπτός μέ τίς αἰσθήσεις κόσμος, ἔτσι ὅπως παρουσιάζεται σ' ἕνα μέλος τῆς ἀστικής κοινωνίας καί ἔτσι ὅπως ἐρμηνεύεται ἀπ' τήν παραδοσιακή κοσμοθεώρηση, πού βρίσκεται σέ διαρκή ἀλληλεπίδραση μ' αὐτήν τήν κοινωνία, ἰσχύει γιά τό ὑποκείμενό του σάν ἕνα σύνολο ἀπό πραγματικά δεδομένα· εἶναι ἐκεῖ καί πρέπει νά γίνῃ ἀποδεκτός. Ἡ ταξινομητική σκέψη κάθε ἀτόμου εἶναι καί αὐτή μιά ἀπ' τίς κοινωνικές ἀντιδράσεις, οἱ ὁποῖες ἀντιπροσωπεύουν μιά τάση προσαρμογῆς τοῦ ἀνθρώπου στήν πραγματικότητα, ἔτσι ὥστε νά ἐξυπηρετοῦνται ὅσο τό δυνατό καλύτερα οἱ ἀνάγκες του. Στό σημεῖο αὐτό ὑπάρχει ὅμως μιά οὐσιαστική διαφορά ἀνάμεσα στό ἄτομο καί τήν κοινωνία. Ὁ κόσμος ἀποτελεῖ γιά τό ἄτομο ἕνα καθαυτό δεδομένο, πού πρέπει νά τό ἀποδεχτεῖ καί νά τό λάβει ὑπόψη του· μέ τή μορφή ὅμως πού ὑπάρχει καί ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει, ἀποτελεῖ στόν ἴδιο βαθμό καί ἕνα προϊόν τῆς γενικῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς. Ὅλα τά ἀντιληπτά ἀντικείμενα τοῦ περιβάλλοντός μας – οἱ πόλεις, τά χωριά, οἱ κάμποι καί τά δάση – φέρνουν ἐπάνω τους τή σφραγίδα τῆς ἀνθρώπινης ἐπεξεργασίας. Οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι μόνον ὡς πρός τήν ἐνδυμασία καί τήν ἐμφάνισή τους, τή μορφή καί τόν

τρόπο πού αἰσθάνονται ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορίας. Ἀκόμη καί ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο βλέπουν καί ἀκούν, δέν μπορεῖ ν' ἀποσπαστεῖ ἀπ' τήν κοινωνική ζωτική διαδικασία, ὅπως αὐτή ἐξελίσσεται διά μέσου τῶν αἰώνων. Τά γεγονότα πού μᾶς παρουσιάζουν οἱ αἰσθήσεις μας εἶναι ἤδη διαμορφωμένα μέ δύο τρόπους: μέσω τοῦ ἱστορικοῦ χαρακτήρα τοῦ προσλαμβανόμενου ἀντικείμενου καί μέσω τοῦ ἱστορικοῦ χαρακτήρα τοῦ προσλαμβάνοντος ὁργάνου. Καί τά δύο δέν εἶναι διαμορφωμένα μόνο φυσικά, ἀλλά καί μέσω τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος· κατὰ τήν πράξη τῆς πρόσληψης, ὥστόσο, τό ἄτομο θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ὡς παθητικό δέκτη. Ἡ ἀντίθεση μεταξύ παθητικότητας καί ἐνεργητικότητας, πού ἐμφανίζεται στή Γνωσιοθεωρία σάν διῆσμος μεταξύ αἰσθητικότητας (Sinnlichkeit) καί διάνοιας, δέν ἰσχύει γιά τήν κοινωνία στό ἴδιο μέτρο πού ἰσχύει γιά τό ἄτομο. Ἐνῶ δηλαδή τό τελευταῖο θεωρεῖ τόν ἑαυτό του παθητικό καί ἐξαρτημένο, ἐκείνη, ἂν καί ἀποτελεῖται ἀπό ἄτομα, εἶναι ἐντούτοις ἕνα ὑποκείμενο – χωρίς συνείδηση καί συνεπῶς ὄχι καθαυτό, ἀλλά πάντως ἐνεργό ὑποκείμενο. Αὐτή ἡ διαφορά ὡς πρός τήν ὑπαρξή τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς κοινωνίας εἶναι ἐκφραση τῆς διάσπασης πού χαρακτηρίζει μέχρι σήμερα τίς ἱστορικές μορφές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ὑπαρξή τῆς κοινωνίας εἴτε βασίστηκε στήν ἄμεση καταπίεση εἴτε ἦταν ἡ συνισταμένη ἀντίρροπων δυνάμεων· σέ καμιά περίπτωση ὅμως δέν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς συνειδητῆς αὐτόνομης δράσης τῶν ἐλεύθερων ἀτόμων. Γι' αὐτό καί ἡ σημασία τῶν ἐννοιῶν τῆς παθητικότητας καί τῆς ἐνεργητικότητας ἀλλάζει, ἀνάλογα μέ τό ἂν ἀναφέρεται στήν κοινωνία ἢ στό ἄτομο. Μέσα στήν ἀστική οικονομική διαδικασία ἡ δραστηριότητα τῆς κοινωνίας εἶναι τυφλή καί συγκεκριμένη, ἐνῶ τοῦ ἀτόμου ἀφηρημένη καί συνειδητή.

Ἡ ἀνθρώπινη παραγωγή ἐμπεριέχει πάντοτε καί ἕνα στοιχεῖο προγραμματισμοῦ. Τά γεγονότα πού ἔρχονται ἀπ' ἔξω νά προστεθοῦν στό ἄτομο καί τή θεωρία του, ἔχουν καί αὐτά παραχθεῖ κοινωνικά· περιέχουν, ἐπομένως, ἀναγκαστικά καί ἕνα – ἔστω καί μέ περιορισμένη ἐννοία – ἔλλογο στοιχεῖο. Στήν πραγματικότητα, ἡ κοινωνική πρακτική περικλείει πάντα μέσα της ὅλη τή διαθέσιμη καί ἐφαρμοσμένη Γνώση· τό προσλαμβανόμενο γεγονός ἔχει ἐπομένως ἤδη συγκαθοριστεῖ ἀπό τίς ἀνθρώπινες παραστάσεις καί ἐννοίες, προτοῦ ὑποβληθεῖ σέ συνειδητή θεωρητική ἐπεξεργασία ἀπό τό γνωστικό ὑποκείμενο. Δέν πρέπει, ἐδῶ, νά σκεφτεῖ κανεῖς μόνο τό φυσικό-ἐπιστημονικό πείραμα. Ἡ λεγόμενη καθαρότητα τῆς πραγματικῆς διαδικασίας, πού πρέπει νά ἐπιτευχθεῖ μέ τήν ἐπιστημονική μέθοδο, ἐξαρτᾶται ἀσφαλῶς ἀπό τίς τεχνικές συνθηκες· καί εἶναι ὀλοφάνερη ἡ συνάρτηση αὐτῶν τῶν συνθηκῶν μέ τήν ὕλική παραγωγική διαδικασία. Ἀλλά τό πρόβλημα τῆς δια-

μεσολάβησης του πραγματικού από τη συνολική κοινωνική πρακτική, συγχέεται εδώ πολύ εύκολα με τό πρόβλημα της επίδρασης που έχει πάνω στο παρατηρούμενο αντικείμενο τό όργανο μέτρησης, μιά ιδιαίτερη, δηλαδή, μέθοδος. Τό δεύτερο αυτό πρόβλημα, που άπασχολεί διαρκώς τή Φυσική, δέν βρίσκεται σέ στενότερη συνάρτηση μέ όσα παραπάνω σκιαγραφήσαμε, άπ' ό,τι τό γενικό πρόβλημα της πρόσληψης – άκόμη καί της καθημερινής. Έδώ καί πολύ καιρό ό ίδιος ό φυσιολογικός μηχανισμός των ανθρώπινων αίσθήσεων λειτουργεί σέ μεγάλο βαθμό πρός μιά κατεύθυνση παρόμοια μ' εκείνη των φυσικών πειραμάτων. Όρισμένα στοιχεία της πραγματικότητας διαχωρίζονται καί συνοψίζονται, άλλα παραλείπονται τελείως κι άλλα τονίζονται ιδιαίτερα: αυτό τό είδος πρόσληψης του πραγματικού είναι άποτέλεσμα του σύγχρονου τρόπου παραγωγής, όπως ακριβώς καί ή αντίληψη του πρωτόγονου, που άνήκε σέ κάποια φυλή κυνηγών ή ψαράδων, ήταν άποτέλεσμα των συνθηκών της δικής του ύπαρξης καί φυσικά του αντικειμένου. Άπ' αυτή, λοιπόν, τήν άποψη ή πρόταση ότι τά εργαλεία είναι προεκτάσεις των ανθρώπινων οργάνων, μπορεί ν' αντιστραφεί: τά όργανα είναι κι αυτά επίσης προεκτάσεις των εργαλείων. Στίς ύψηλότερες βαθμίδες ανάπτυξης του πολιτισμού ή συνειδητή ανθρώπινη πρακτική καθορίζει άσυνείδητα όχι μόνο τήν ύποκειμενική πλευρά της πρόσληψης του πραγματικού, αλλά σέ μεγάλο βαθμό καί τό ίδιο τό αντικείμενο. Ό,τι βλέπει γύρω του καθημερινά ένα μέλος της βιομηχανικής κοινωνίας (π.χ. μισθωμένα συγκροτήματα κατοικιών, εργοστάσια, βαμβάκι, βρώσιμο κρέας, άνθρωπους κλπ.) καί μάλιστα όχι μόνο τό σώμα, αλλά καί ή κίνηση των προσλαμβανόμενων αντικειμένων (π.χ. ύπόγειων σιδηροδρόμων, φορτηγών, αυτοκινήτων, αεροπλάνων κλπ.), όλος αυτός ό αίσθητός κόσμος φέρνει πάνω του τή σφραγίδα της συνειδητής εργασίας. Έπομένως είναι άδύνατη μιά σαφής διάκριση ανάμεσα σ' αυτά που άνήκουν στήν άσυνείδητη φύση, καί σ' εκείνα που είναι προϊόντα της κοινωνικής πρακτικής. Άκόμη κι όταν πρόκειται για καθατά φυσικά αντικείμενα της έμπειρίας, ή φυσικότητά τους καθορίζεται άπ' τήν αντίθεσή τους πρός τήν κοινωνία καί μ' αυτή τήν έννοια είναι έξαρτημένη άπ' αυτήν. Τό άτομο έντάσσει, έντούτοις, τήν αίσθητή πραγματικότητα μέσα στίς δικές του έννοιολογικές τάξεις, σάν μιά άλλη άκολουθία γεγονότων. Οί τάξεις αυτές, αν καί σέ διαφορετική κάθε φορά συνάρτηση, έχουν επίσης αναπτυχτεί μαζί μέ τή ζωντανή κοινωνική διαδικασία. Άν, έπομένως, ή διάταξη των γεγονότων μέσα σέ νοητικά συστήματα – ή κρίση δηλαδή των αντικειμένων – γίνεται κατά κανόνα αυτονόητα καί μέ μιάν άξιοπρόσκτη συμφωνία ανάμεσα στά μέλη της δεδομένης κοινωνίας, αυτή ή άρμο-

νία τόσο μεταξύ πρόσληψης του πραγματικού καί παραδοσιακής σκέψης, όσο καί μεταξύ των μονάδων, δηλαδή των γνωστικών ύποκειμένων, δέν αποτελεί καμιά μεταφυσική σύμπτωση. Η δύναμη της ύγιους ανθρώπινης νόησης, της *common sense*, για τήν όποία δέν υπάρχουν μυστικά, καθώς κι ή γενική ισχύς των αντιλήψεων σέ πεδία όπως των φυσικών έπιστημών, που δέν συναρτώνται άμεσα μέ τους κοινωνικούς άγώνες, όφείλονται στό γεγονός ότι ό υπό κρίση αντικειμενικός κόσμος δημιουργείται σέ μεγάλο βαθμό από μιά δραστηριότητα καθοριζόμενη από τίς ίδιες εκείνες σκέψεις, μέ τίς όποιες τό άτομο αναγνωρίζει καί συλλαμβάνει αυτόν τόν κόσμο. Αυτή ή κατάσταση πραγμάτων έκφράστηκε μέ ιδεαλιστική μορφή στή φιλοσοφία του Κάντ. Η θεωρία για τήν καθαρά παθητική αίσθητικότητα καί τήν ενεργητική νόηση προκαλεί σ' αυτόν τό έρώτημα: από που άντλεί ή νόηση τή δεβαιότητα ότι θά μπορεί στό μέλλον νά ύποτάσσει πάντοτε στους δικούς της νόμους τό πολλαπλό που είναι δοσμένο στήν αίσθητικότητα; Άπορρίπτει κατηγορηματικά τή θέση για μιά προαποκαταστημένη άρμονία για ένα «προδιαμορφωμένο σύστημα του καθαρού Λόγου», τή θέση δηλαδή ότι οί νόμοι, στους όποιους ύπακούουν τ' αντικείμενα, είναι έγγενείς στή νόηση σάν δεβαιότητες¹¹. Σύμφωνα μέ τή δική του έρμηνεία, τά αίσθητά φαινόμενα έχουν ήδη διαμορφωθεί από τό υπερβατολογικό ύποκείμενο – από μιά λογική, δηλαδή, δραστηριότητα – προτού άκόμη προσληφθούν, για νά κριθούν από τή συνείδηση.¹² Στά πιό σημαντικά κεφάλαια της «Κριτικής του καθαρού Λόγου» ό Κάντ προσηλάθησε νά έπεξηγήσει καλύτερα τήν «ύπερβατολογική συγγένεια» («transzendente Affinität»), τόν ύποκειμενικό δηλαδή διακαθορισμό του αίσθητου ύλικού, τόν όποιο τό ίδιο τό άτομο άγνοεί.

Τά βασικά κομμάτια του έργου του, που σχετίζονται μέ τήν παραγωγή καί τό σχηματισμό των καθαρών νοητικών έννοιών (Verstandsbegriffe: οί έννοιες της νόησης) είναι – σύμφωνα καί μέ τόν ίδιο τόν Κάντ – δύσκολα καί σκοτεινά. Αυτό συνδέεται ίσως μέ τό γεγονός ότι ό Κάντ φαντάζεται τήν άσυνείδητη για τό έμπειρικό ύποκείμενο, διύποκειμενική δραστηριότητα μόνο μέ τήν ιδεαλιστική μορφή μιάς καθαυτής συνείδησης, ενός καθαρά διανοητικού κέντρου. Σέ συμφωνία μέ τόν έφικτό για τήν εποχή του τρόπο θεώρησης, δέν βλέπει τήν πραγματικότητα σάν προϊόν της κοινωνικής εργασίας, που είναι, βέβαια, χαοτική στήν ολότητά της αλλά σκόπιμη στό ατομικό επίπεδο. Έκεί που ό Χέγκελ διακρίνει τήν πανουργία ενός σέ κάθε περίπτωση κοσμοϊστορικού-αντικειμενικού Λόγου, ό Κάντ, αντίθετα, βλέπει «στά βάθη της ανθρώπινης ψυχής μιάν άπόκρυφη τέχνη μέ λειτουργίες που πολύ δύσκολα θά μπορούσαμε ίσως κάποτε ν' άποσπάσουμε από τή φύ-

ση και νά τίς αποκρυπτογραφήσουμε». ¹³ 'Οπωσδήποτε, όμως, ό Κάντ κατανόησε ότι πίσω από τό χάσμα μεταξύ πραγματικότητας και θεωρίας, πού διώνει ό έρευνητής κατά τή διάρκεια τής εξειδικευμένης εργασίας του, κρύβεται μιá βαθυτέρα ένότητα: ή γενική υποκειμενικότητα, από τήν όποία εξαρτάται ή άτομική γνώση. 'Η κοινωνική δραστηριότητα εμφανίζεται σάν μιá υπερβατική δύναμη, σάν ένα σύνολο πνευματικών παραγόντων. 'Ο ισχυρισμός του Κάντ, ότι ή λειτουργία αυτής τής δύναμης περιβάλλεται από σκοτάδι, είναι, δηλαδή, παρ' όλη τήν όρθολογικότητά της, άνορθολογική, έχει ώστόσο κάποιον πυρήνα αλήθειας. 'Η άστική οικονομική δραστηριότητα, παρά τήν όποιαδήποτε πνευματική ικανότητα τών άνταγωνιστικών ατόμων, δέν καθορίζεται από κάποιο σχέδιο, ούτε είναι στραμμένη συνειδητά πρός έναν γενικό στόχο· ή ζωή τής όλότητας διαμορφώνεται μέσα άπ' αυτή τήν οικονομική δραστηριότητα, αλλά μόνον ύστερα από υπερβολικές τριβές: εμφανίζεται έτσι παραμορφωμένη και συμπτωματική. Οί έσωτερικές δυσκολίες, πού σημαδεύουν τίς ανώτατες έννοιες τής καντιανής φιλοσοφίας – και προπαντός τό 'Εγώ τής υπερβατολογικής υποκειμενικότητας, τήν καθαρή ή πρωταρχική έννοιολογική σύλληψη, τή συνείδηση καθαυτήν – μαρτυρούν τό βάθος και τήν άκεραιότητα τής σκέψης του. Οί παραπάνω καντιανές έννοιες, ένw άπ' τή μιá αντιπροσωπεύουν μιá ύψιστη ένότητα κι έναν σκόπιμο προσανατολισμό άπ' τήν άλλη χαρακτηρίζονται από κάτι τό σκοτεινό, άσυνείδητο κι άδιαφανές. 'Ο διττός αυτός χαρακτήρας τους άντιστοιχεί άκριδώς στήν αντιφατική μορφή τής ανθρώπινης δραστηριότητας κατά τή νεότερη εποχή. 'Η από κοινού δράση τών ανθρώπων στήν κοινωνία είναι ό τρόπος ύπαρξης του Λόγου τους: έτσι εφαρμόζουν τίς δυνάμεις τους κι επιβεβαιώνουν τήν ουσία τους. Ταυτόχρονα όμως ή διαδικασία αυτή, μαζί μέ τίς συνέπειές της, είναι άποξενωμένη από τούς ίδιους τούς ανθρώπους· γιατί μέ τή σπατάλη τής ζωής και τής εργατικής τους δύναμης, τήν έμπόλεμη κατάσταση κι όλη τή χωρίς νόημα άθλιότητα, πού συνεπάγεται, εμφανίζεται σ' αυτούς σάν μιá αναλλοίωτη φυσική δύναμη, σάν μιá υπερανθρώπινη μοίρα. 'Η παραπάνω αντίφαση διατηρείται στήν άνάλυση τής γνώσης και τή θεωρητική φιλοσοφία του Κάντ. 'Η άλυτη προβληματικότητα τών σχέσεων μεταξύ ένεργητικότητας και παθητικότητας, α priori κι αισθητού δεδομένου, φιλοσοφίας και ψυχολογίας, δέν όφείλεται συνεπώς σέ κάποια υποκειμενική ανεπάρκεια αλλά σέ μιá εκ τών πραγμάτων αναγκαιότητα. 'Ο Χέγκελ άποκάλυψε κι άνάπτυξε παραπέρα αυτές τίς αντιφάσεις, αλλά τίς συμφιλίωσε τελικά σέ μιá υψηλότερη πνευματική σφαίρα. Τοποθετώντας τό άπόλυτο πνεύμα σάν τό πιό πραγματικό άπ' όλα τά όντα, ό Χέγκελ άπελευθερώθηκε άπ'

τήν άμηχανία μπροστά στο γενικό υποκείμενο πού είχε ύποστηρίξει, χωρίς όμως και νά μπορέσει νά τό περιγράψει μέ σαφήνεια ό Κάντ. Σύμφωνα μέ τόν Χέγκελ, τό καθολικό έχει ήδη αυτοαναπυχθεί κατάλληλα κι είναι ταυτόσημο μέ ό,τι συμβαίνει. 'Ο Λόγος δέν χρειάζεται, λοιπόν, νά στέκεται κριτικά άπέναντι στον έαυτό του· στόν Χέγκελ έχει γίνει ήδη καταφατικός προτού άκόμη ή πραγματικότητα άναγνωριστει ως έλλογη. Μπροστά στίς πραγματικές αντιφάσεις, πού εξακολουθούν νά υπάρχουν, και στήν άνισχυρία τών ατόμων άπέναντι στίς συνθήκες πού τά ίδια παράγουν, ή γεγκελιανή λύση εμφανίζεται σάν ιδιωτικός ισχυρισμός, σάν προσωπική συνθήκη ειρήνης του φιλοσόφου μέ τόν άπάνθρωπο κόσμο.

'Η ένταξη τών γεγονότων σέ έτοιμα έννοιολογικά συστήματα κι ή αναθεώρησή τους, μέ τήν άπλοποίηση ή τόν παραμερισμό τών αντιφάσεων, άποτελεϊ, όπως είδαμε ήδη, μέρος τής γενικής κοινωνικής πρακτικής. 'Η διαίρεση τής κοινωνίας σέ ομάδες και τάξεις συνεπάγεται ότι οί θεωρητικές κατασκευές έχουν, άνάλογα μέ τήν εκάστοτε προέλευσή τους, διαφορετικές σχέσεις μ' αυτή τή γενική πρακτική. 'Ετσι, όσον καιρό ή άστική τάξη βρισκόταν άκόμη υπό διαμόρφωση μέσα στή φεουδαρχική κοινωνία, ή άνερχόμενη μαζί τής έπιστημονική θεωρία είχε μιá τάση ευρύτατα διαλυτική για εκείνη τήν εποχή και ιδιαίτερα επιθετική άπέναντι στήν παλιά μορφή πρακτικής. Στήν περίοδο του φιλελευθερισμού ή ίδια θεωρία χαρακτηριζε τόν κυρίαρχο ανθρώπινο τύπο. Σήμερα τέλος, τά μέλη τής μεσαίας τάξης, πού προσπαθούν μέσα άπ' τόν άνταγωνισμό τους νά βελτιώσουν τόν παραγωγικό μηχανισμό και τά προϊόντα, καθορίζουν τήν κοινωνική εξέλιξη πολύ λιγότερο άπ' ό,τι οί έθνικές και διεθνείς αντιθέσεις άνάμεσα σέ ήγετικές ομάδες στα διάφορα επίπεδα διεύθυνσης τής οικονομίας και του κράτους. Τό ένδιαφέρον για τή θεωρητική σκέψη μειώνεται συνεχώς, εκτός κι άν αυτή αναφέρεται σέ έξαιρετικά εξειδικευμένους σκοπούς, άμεσα συναρτημένους μέ τίς παραπάνω συγκρούσεις – και προπαντός τόν πόλεμο και τήν πολεμική διομηχανία. 'Η έέργεια πού καταναλώνεται, προκειμένου νά διαμορφωθούν και ν' άναπτυχθούν περαιτέρω οί ικανότητες τής σκέψης, άνεξάρτητα άπ' τό είδος εφαρμογής της, είναι σήμερα πολύ λιγότερη.

'Αλλά οί διαφοροποιήσεις αυτές, στίς όποιες θά μπορούσαν νά προστεθούν πολλές άκόμη, δέν άναιρούν καθόλου τό γεγονός τής θετικής κοινωνικής επίδρασης, πού έχουν ή θεωρία στήν παραδοσιακή της μορφή, ή κρίση τών δεδομένων σύμφωνα μ' έναν οικείο μηχανισμό έννοιών και κρίσεων, άποτελεσματικό άκόμη και για τήν πιό άπλοϊκή συνείδηση και, τέλος, ή άλληλεπίδραση μεταξύ πραγματικότητας και θεωρητικών μορφών κατά τή διάρκεια τής

καθημερινής, επαγγελματικής εργασίας. Μέσα σ' αυτή τή διανοητική δραστηριότητα έχουν ενσωματωθεί οι αναγκαιότητες κι οι σκοποί, οι εμπειρίες κι οι δεξιότητες, οι συνήθειες κι οι τάσεις της σημερινής μορφής του ανθρώπινου Είναι. Όπως κάποιο παραγωγικό εργαλείο, έτσι κι η διανοητική δραστηριότητα αντιπροσωπεύει δυνάμει ένα μόνο απ' τὰ στοιχεία της παρούσας αλλά κι μιὰς μελλοντικής, περισσότερο δίκαιης, διαφοροποιημένης κι αρμονικής πολιτισμικής ολότητας. Στο βαθμό πού δέν προσαρμόζεται συνειδητά σέ κάποια έξωτερικά και ξένα πρὸς τό αντικείμενό της συμφέροντα, αλλά εἶναι πραγματικά προσανατολισμένη στὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα συνεπάγεται ἡ ἐπιστημονική ἐξέλιξη· κι ἐφόσον σέ συνάρτηση μέ τὰ προηγούμενα θέτει καινούργια προβλήματα και μετασχηματίζει, ὅπου αὐτό εἶναι ἀναγκαῖο, τίς παλιότερες ἐννοίες, ἡ παραδοσιακή θεωρητική σκέψη ἔχει κάθε δικαίωμα νά θεωρεῖ τὰ τεχνικά και βιομηχανικά ἐπιτεύγματα τῆς ἀστικής ἐποχῆς σάν τή δική της νομιμοποίηση και νά εἶναι σίγουρη γιά τήν ἀξία της. Ἐξακολουθεῖ, φυσικά, νά ἀποτελεῖ ὑπόθεση και ὄχι βεβαιότητα. Ἀλλά ὁ ὑποθετικός αὐτός χαρακτήρας ἀνισταθμίζεται μέ διάφορους τρόπους. Ἡ ἀβεβαιότητα, γιά παράδειγμα, δέν εἶναι μεγαλύτερη ἀπ' τήν ἐπιτρεπόμενη, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὰ διαθέσιμα διανοητικά και τεχνικά μέσα, πού ἔχουν γενικά ἀποδείξει τή χρησιμότητά τους. Ἡ ἴδια ἐξάλλου ἡ διατύπωση ὑποθέσεων – ἀκόμη κι ἂν ἡ πιθανότητά τους εἶναι μικρή – ἀντιπροσωπεύει ἕνα κοινωνικά ἀναγκαῖο και καθαυτό ἀξιόλογο ἐπιτεύγμα, πού μ' αὐτή τήν ἐννοια δέν εἶναι σέ καμιά περίπτωση ὑποθετικό. Γιατί ἡ διαμόρφωση ὑποθέσεων και γενικά ἡ θεωρητική δραστηριότητα εἶναι μιὰ ἐργασία, γιά τήν ὁποία κάτω ἀπ' τίς δεδομένες κοινωνικές συνθήκες ὑπάρχουν ἤδη οἱ θεμελιώδεις δυνατότητες ἐφαρμογῆς, ὑπάρχει δηλαδή ζήτηση. Τό ἐνδεχόμενο, ἐπομένως, νά πληρωθεῖ κάτω ἀπ' τήν ἀξία της ἡ νά παραμείνει ἀχρησιμοποίητη, σημαίνει ἀπλῶς ὅτι ἔχει τήν ἴδια μοῖρα μέ ἄλλες συγκεκριμένες και πιθανόν χρήσιμες ἐργασίες πού στὰ πλαίσια τῆς σημερινῆς οἰκονομίας ἔχουν ἐξαφανιστεῖ. Σέ κάθε πάντως περίπτωση ἡ θεωρητική ἐργασία προϋποθέτει τήν οἰκονομία και ἀνήκει στή συνολική οἰκονομική διαδικασία, ὅπως αὐτή πραγματώνεται κάτω ἀπ' τίς καθορισμένες ἱστορικές συνθήκες. Τό γεγονός αὐτό δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό πρόβλημα, ἂν οἱ ἴδιες οἱ ἐπιστημονικές προσπάθειες εἶναι παραγωγικές μέ τήν αὐστηρή ἐννοια. Στή σημερινή κατάσταση πραγμάτων ὑπάρχει ζήτηση γιά πολλά ἀπό τὰ ἐπνομαζόμενα ἐπιστημονικά προϊόντα, πού ἀξιολογοῦνται μέ τούς πιό διαφορετικούς τρόπους· ἕνα μέρος μάλιστα τῶν ἀγαθῶν πού προέρχονται ἀπό πραγματικά παραγωγικές ἐργασίες διατίθεται στόν ἐπιστημονικό τομέα χωρίς μ' αὐτό νά ἐπη-

ρεάζεται ἔστω και στό ἐλάχιστο ἡ παραγωγικότητά του. Ἡ κενότητα, πού χαρακτηρίζει ὀρισμένους τομεῖς τῆς πανεπιστημιακῆς δραστηριότητας, ἡ χωρίς περιεχόμενο εὐφυΐα, ἡ μεταφυσική και ἡ μή μεταφυσική διαμόρφωση ἰδεολογιῶν, ὅπως και ἄλλες ἀναγκαιότητες, πού πηγάζουν ἀπ' τίς κοινωνικές ἀντιθέσεις, ἔχουν κι αὐτές τήν κοινωνική τους σημασία, χωρίς ν' ἀντιπροσωπεύουν πραγματικά τὰ συμφέροντα καμιάς ἀξιολογῆς κοινωνικῆς ὁμάδας στή σημερινή ἐποχή. Μιά δραστηριότητα, πού συμβάλλει καθ' οἷονδήποτε τρόπο στήν ὑπαρξη τῶν δεδομένων κοινωνικῶν μορφῶν, δέν χρειάζεται καθόλου νά εἶναι παραγωγική, νά εἶναι, δηλαδή, δημιουργός – ἀξιών γιά κάποια οἰκονομική ἐπιχείρηση. Μπορεῖ παρ' ὅλα αὐτά ν' ἀνήκει στήν καθιερωμένη τάξη πραγμάτων και νά συμβάλλει στή διαμόρφωσή της, ὅπως συμβαίνει πραγματικά μέ τήν ἐξειδικευμένη ἐπιστήμη.

Ὑπάρχει, τώρα, μιὰ ὀρισμένη ἀνθρώπινη συμπεριφορά¹⁴, πού ἔχει γι' ἀντικείμενό της τήν ἴδια τήν κοινωνία. Στόχος της δέν εἶναι τόσο νά ἐξαλείψει κάποια κακῶς κείμενα· θεωρεῖ μάλλον ὅτι αὐτά σχετίζονται κατ' ἀνάγκη μέ τή συνολική δομή τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος. Παρότι, ἐξάλλου, εἶναι ἡ ἴδια προϊόν αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς δομῆς, δέν συνδέεται, οὔτε ὡς πρὸς τίς συνειδητές της προθέσεις, οὔτε ἀπ' τήν ἀποψη τῆς ἀντικειμενικῆς της σημασίας, μέ τή βελτίωση τῆς λειτουργίας κάποιου ἀπ' τὰ στοιχεία αὐτῆς τῆς δομῆς. Οἱ ἴδιες οἱ κατηγορίες· καλύτερο, χρήσιμο, σκόπιμο, παραγωγικό, ἀξιόλογο, ὅπως ἰσχύουν στή δεδομένη τάξη πραγμάτων, τῆς φαίνονται μάλλον ὑποπτες· και ἀρνεῖται νά τίς ἀναγνωρίσει σάν ἀναλλοιώτες, ἐξωεπιστημονικές προϋποθέσεις. Μιά ἀπ' τίς ιδιότητες τοῦ ἀτόμου εἶναι, βέβαια, ν' ἀποδέχεται κατὰ κανόνα ὡς δεδομένους τούς βασικούς καθορισμούς τῆς ὑπαρξῆς του και νά προσπαθεῖ νά τούς ἐκπληρώσει· ἱκανοποιεῖται και καταξιώνεται, λύνοντας σύμφωνα μέ τίς δυνάμεις του τὰ προβλήματα πού συνδέονται μέ τήν κοινωνική του θέση και ἐκτελώνοντας ἐπάξια τό καθήκον του παρὰ τήν ὁποιαδήποτε ἐνεργητική κριτική του σέ μεμονωμένες περιπτώσεις. Ἡ κριτική συμπεριφορά, ἀντίθετα, δέν ἔχει καμιά ἀπολύτως ἐμπιστοσύνη στίς κατευθυντήριες γραμμές, πού χαράζει γιά τόν καθένα ἡ κοινωνική ζωὴ στή σημερινή τουλάχιστον μορφή της. Στήν κριτική θεωρία ἔχει σχετικοποιηθεῖ ὁ διαχωρισμός τοῦ ἀτόμου ἀπ' τήν κοινωνία, βάσει τοῦ ὁποῖου ὁ μεμονωμένος ἄνθρωπος ἀποδέχεται σάν φυσικά τὰ προδιαγεγραμμένα ὅρια τῆς δραστηριότητάς του. Ἡ δεδομένη διαίρεση τῆς ἐργασίας κι οἱ ταξικές διαφορές, τό συνολικό, δηλαδή, κοινωνικό πλαίσιο, πού καθορίζεται ἀπ' τήν τυφλή ἀλληλεπίδραση τῶν ἀτομικῶν δραστηριοτήτων, ἐννοεῖται ἐδῶ σάν μιὰ λειτουργία πού πηγάζει ἀπ' τήν ἀνθρώπινη πράξη και μπορεῖ ἐπομέ-

νως νά τεθεῖ κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο σχεδιασμένων ἀποφάσεων καί ὀρθολογικῶν στόχων.

Ὁ διχασμένος χαρακτήρας τῆς κοινωνικῆς ὁλότητας στή σημερινή μορφή της διώνεται ἀπ' τὰ ὑποκείμενα τῆς κριτικῆς συμπεριφορᾶς σάν συνειδητή ἀντίφαση. Μέ τό νά θεωροῦν τήν παρούσα οἰκονομική διαδικασία καθῶς κι ὁλόκληρο τόν θεμελιωμένο σ' αὐτήν πολιτισμό σάν προϊόντα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας καί σάν ὀργάνωση, πού ἡ ἴδια ἡ ἀνθρωπότητα μπόρεσε νά δημιουργήσει καί νά δώσει στόν ἑαυτό της, τὰ κριτικά ὑποκείμενα ταυτίζονται μ' αὐτή τήν ὁλότητα καί τήν κατανοοῦν σάν βούληση καί Λόγο: αὐτός εἶναι ὁ δικός τους κόσμος. Ἀντιλαμβάνονται ὅμως ταυτόχρονα ὅτι ἡ κοινωνία λειτουργεῖ σάν κάποια μή ἀνθρώπινη, φυσική διαδικασία, σάν ἕνας καθαρὸς μηχανισμός· οἱ πολιτισμένες μορφές της βασίζονται στή σύγκρουση καί τήν καταπίεση καί δέν μαρτυροῦν μιά ἐνιαία κι αὐτοσυνειδητή βούληση: αὐτός ὁ κόσμος δέν εἶναι ὁ δικός τους ἀλλά ὁ κόσμος τοῦ κεφαλαίου. Ἡ μέχρι τώρα ἱστορία δέν μπορεῖ νά κατανοηθεῖ στήν οὐσία της. Κατανοητά εἶναι μόνο τὰ ἄτομα καί οἱ μεμονωμένες ομάδες, ἀλλά κι αὐτά ὄχι πλήρως. Γιατί λόγω τῆς ἐσωτερικῆς τους ἐξάρτησης ἀπὸ μιάν ἀπάνθρωπη κοινωνία, ἐκτελοῦν σέ μεγάλο βαθμό μηχανικὲς λειτουργίες ἀκόμη κι ὅταν δροῦν συνειδητά. Ἡ ταύτιση τῆς κριτικῆς σκέψης μέ τόν σημερινό κόσμο εἶναι συνεπῶς γεμάτη ἀντιφάσεις, πού σημαδεύουν ὅλες της τίς ἔννοιες.

Οἱ κατηγορίες, γιά παράδειγμα, τῆς ἐργασίας, τῆς ἀξίας καί τῆς παραγωγικότητας ἰσχύουν γιά τήν κριτική σκέψη ὅπως ἀκριβῶς ἰσχύουν καί μέσα στήν καθιερωμένη τάξη-πραγμάτων· ὅλες οἱ ἄλλες ἐρμηνεῖες θεωροῦνται καθαρὸς ἰδεαλισμός. Ταυτόχρονα ὅμως ἀπορρίπτεται κατηγορηματικά καί ἡ ἀπλή ἀποδοχή αὐτῆς τῆς ἰσχύος: ἡ κριτική ἀναγνώριση τῶν παραπάνω κατηγοριῶν ὡς καθοριστικῶν γιά τήν κοινωνική ζωὴ, ἐμπεριέχει ταυτόχρονα καί τήν καταδίκη μιᾶς τέτοιας ζωῆς. Στόν διαλεκτικό αὐτὸ χαρακτήρα τῆς αὐτοερμηνείας τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου ὀφείλεται σέ τελευταία ἀνάλυση καί ἡ σκοτεινότητα τῆς καντιανῆς κριτικῆς τοῦ Λόγου. Ὁ Λόγος δέν μπορεῖ νά γίνει διαφανὴς στόν ἑαυτό του, ὅσον καιρὸ οἱ ἄνθρωποι ἐνεργοῦν σάν μέλη ἑνὸς ἀ-λογου ὀργανισμοῦ. Ἐνας ὀργανισμός, πού ἐμφανίζεται σάν μιά φυσικά ἀναπτυσσόμενη καί παρακμάζουσα ἐνότητα, δέν ἀποτελεῖ πρότυπο γιά τήν κοινωνία, ἀλλά μιάν ἀσφυκτική μορφή ὑπαρξης, ἀπ' τὴν ὁποία πρέπει ἡ κοινωνία νά χειραφετηθεῖ. Ἡ συμπεριφορὰ, πού ἐπιδιώκει αὐτὴ τὴ χειραφέτηση καί ἀποσκοπεῖ στήν ἀλλαγὴ τῆς κοινωνικῆς ὁλότητας, μπορεῖ κάλλιστα νά χρησιμοποιήσει τὴ θεωρητικὴ ἐργασία, ὅπως αὐτὴ ἐκτελεῖται στὰ πλαίσια τῆς καθιερωμένης τάξης-πραγμάτων. Ἀρνεῖται ὅμως τὸν πραγματισμό,

πού χαρακτηρίζει τήν παραδοσιακὴ σκέψη σάν κοινωνικά χρησιμὴ ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα.

Ὅπως ἐκτέθηκε ἤδη, τόσο ἡ δημιουργία (Genesis) τῶν καθορισμένων πραγματικῶν καταστάσεων, ὅσο καί ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἐννοιολογικῶν συστημάτων, στὰ ὁποία αὐτές ἐντάσσονται, θεωροῦνται ἀπ' τήν παραδοσιακὴ θεωρητικὴ σκέψη σάν ἐξωτερικά στοιχεῖα· ἐξωτερικὸς θεωρεῖται ἐπομένως κι ὁ δικός της πρακτικὸς ρόλος. Αὐτὴ ἡ ἀποξένωση, πού στή φιλοσοφικὴ ὁρολογία ἐκφράζεται σάν χωρισμός τῆς ἀξίας ἀπὸ τὴν ἔρευνα, τῆς Γνώσης ἀπὸ τὴν πράξη ἢ μέ τὴ μορφή ἄλλων ἀντιθέσεων, προφυλάσσει τὸν ἐρευνητὴ ἀπὸ τίς ἀντιφάσεις πού ὑποδείξαμε καί τοῦ προσφέρει ἕνα σταθερὸ πλαίσιο γιά τὴν ἐργασία του. Καί δέν φαίνεται νά ὑπάρχει ἔδαφος γιά ἕνα εἶδος σκέψης πού δέν θά ἀποδέχεται αὐτὸ τό πλαίσιο. Τί θά ἀντιπροσώπευε ἄραγε μιά θεωρητικὴ μέθοδος πού δέν θά καθόριζε τελικὰ τὰ γεγονότα σύμφωνα μέ ὅσο τό δυνατόν πιὸ ἀπλά καί λεπτομερῆ ἐννοιολογικὰ συστήματα; Τί ἄλλο ἐκτός ἀπὸ ἕνα ἀνερμάτιστο διανοητικὸ παιχνίδι, ἕνα σύμφυρα ἐννοιολογικῆς ποίησης καί ἀδύναμης ἐκφρασης συναισθηματικῶν καταστάσεων; Ἡ διερεύνηση τοῦ κοινωνικοῦ καθορισμοῦ τῶν γεγονότων ὅπως καί τῶν θεωριῶν μπορεῖ πράγματι ν' ἀποτελεῖ ἐρευνητικὸ πρόβλημα ἢ ἀκόμη καί ν' ἀντιπροσωπεύει ἕνα ὁλόκληρο πεδίο τῆς θεωρητικῆς ἐργασίας. Εἶναι, ὡστόσο, δύσκολο νά διακρίνει κανεὶς σέ ποῖο βαθμὸ τέτοιες μελέτες θά ἔπρεπε νά διαφοροποιοῦνται ριζικὰ ἀπὸ ἄλλες ἐξειδικευμένες προσπάθειες. Ἡ ἔρευνα τῶν ἰδεολογιῶν ἢ ἡ κοινωνιολογία τῆς Γνώσης, γιά παράδειγμα, ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὴν κριτικὴ θεωρία τῆς κοινωνίας καί καθιερώθηκαν σάν ἰδιαίτεροι ἐπιστημονικοὶ τομεῖς· δέν ἀντιτίθενται ὅμως στίς συνηθισμένες λειτουργίες τῆς ταξινομητικῆς ἐπιστήμης – οὔτε ὡς πρὸς τὴν οὐσία, οὔτε ὡς πρὸς τίς φιλοδοξίες τους. Ἡ αὐτογνωσία τῆς σκέψης ἀνάγεται ἐδῶ στήν ἀποκάλυψη τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στίς διανοητικὲς ἀντιλήψεις καί τὴν κοινωνικὴ τους βάση. Ἡ κριτικὴ συμπεριφορὰ, ἔχοντας ἐπιδιώξεις πού ξεπερνοῦν ἐκεῖνες τῆς κατεστημένης κοινωνικῆς πρακτικῆς, δέν συγγενεῖ, βέβαια, ὡς πρὸς τὴ δομὴ της περισσότερο μέ τέτοιου εἶδους κοινωνικοὺς ἐπιστημονικοὺς τομεῖς ἀπ' ὅ,τι μέ τίς φυσικὲς ἐπιστήμες. Ἡ ἀντίθεσή της στήν παραδοσιακὴ ἔννοια τῆς θεωρίας δέν ξεπηδᾷ τόσο ἀπὸ τὴ διαφορὰ τῶν ἀντικειμένων ὅσο τῶν ὑποκειμένων τους. Οἱ εἰδικοὶ ἐρευνητὲς κι ὅλοι οἱ ἄλλοι ἐπαγγελματίες, πού σκέφτονται σάν μικροὶ εἰδικοί, ἀποβλέπουν ἀπλῶς σέ μιάν ἀναδιοργάνωση τῆς ἐργασίας. Γιά τοὺς φορεῖς, ἀντίθετα, τῆς κριτικῆς συμπεριφορᾶς τὰ προσλαμβανόμενα πραγματικά γεγονότα θεωροῦνται κοινωνικά προϊόντα, πού κατὰ βάση ἐλέγχονται ἢ πρόκειται ὅπωςδήποτε νά ἐλεγχθοῦν σὺν μέλ-

λον απ' τόν άνθρωπο· παύουν κατά συνέπεια νά έχουν τό χαρακτήρα τού καθαρού δεδομένου.

Ο ειδικός έρευνήτης «σάν» έπιστήμονας θεωρεί τήν κοινωνική πραγματικότητα μαζί μέ τά προϊόντα της σάν κάτι τό έξωτερικό· καί «σάν» πολίτης πραγματώνει τό κοινωνικό του συμφέρον μέσα από πολιτικά άρθρα, πολιτικά κόμματα, κοινωνικές οργανισμούς καί μέ τή συμμετοχή του στίς εκλογές. Καί στήν καλύτερη ώστόσο περίπτωση δέν συσχετίζει, παρά μόνο ψυχολογικά, αυτούς τούς δύο ή καί μερικούς άλλους τρόπους της προσωπικής του συμπεριφοράς. Αντίθετα, ή κριτική σκέψη προσπαθεί σήμερα νά ξεπεράσει πραγματικά αυτή τήν ένταση· καί νά άρει τήν αντίθεση πού υπάρχει ανάμεσα στή στοχοπροσήλωση, τήν αυτενέργεια καί τήν ορθολογικότητα τού ατόμου απ' τή μία καί στίς θεμελιώδεις γιά τήν κοινωνία εργασιακές σχέσεις απ' τήν άλλη. Η κριτική σκέψη θεωρεί τόν άνθρωπο σάν ένα όν πού αντιφάσκει στόν έαυτό του, όσον καιρό δέν αποκαθίσταται αυτή ή ταυτότητα ατομικού καί κοινωνικού. Αν ή δραστηριότητα, πού καθορίζεται απ' τόν Λόγο, αποτελεί ιδιότητα τού ανθρώπου, τότε ή δεδομένη κοινωνική πρακτική, πού διαμορφώνει τήν ατομική ύπαρξη μέχρι καί τήν τελευταία της λεπτομέρεια, είναι απάνθρωπη· κι ό απάνθρωπος αυτός χαρακτήρας επιδρά αντίστροφα πάνω σ' ό,τι συμβαίνει στήν κοινωνία. Γιά τή διανοητική καί ύλική δραστηριότητα τού ανθρώπου θά υπάρχει, βέβαια, πάντα κάτι έξωτερικό: ή φύση, σάν τό σύνολο τών εκάστοτε παραγόντων, πού δέν έχουν άκόμη κυριαρχηθεί απ' τήν κοινωνία. Στο βαθμό όμως πού σάν μέρος της φύσης εξακολουθούν νά θεωρούνται συνθήκες εξαρτώμενες αποκλειστικά απ' τούς ανθρώπους, όπως οι άμοιβαίες εργασιακές σχέσεις ή ή πορεία της ίδιας της ιστορίας τους, ή έτσι έννοούμενη έξωτερικότητα όχι μόνο δέν αποτελεί μία υπεριστορική κι αιώνια κατηγορία – κάτι τέτοιο, έξάλλου, δέν ισχύει ούτε γιά τήν καθαρή φύση, μέ τήν έννοια πού της δώσαμε – αλλά είναι καί ένδειξη θλιβερής άδυναμίας. Κι ή άποδοχή αυτής της άδυναμίας είναι άντιανθρώπινη κι άντιορθολογική.

Η άστική σκέψη είναι έτσι φτιαγμένη ώστε μέ λογική αναγκαιότητα ν' άναγνωρίζει τελικά σάν υποκείμενό της ένα Έγώ, τό όποιο φαντάζεται τόν έαυτό του αυτόνομο. Πρόκειται γιά ένα άφηρημένο ως πρός τήν ουσία του Έγώ, μέ βασική άρχή του τήν ατομικότητα· μιάν ατομικότητα πού κομπάζει σάν ή πρωταρχική πηγή τού κόσμου ή άκόμη καί σάν ό κόσμος έν γενεί· μιάν ατομικότητα αποκλεισμένη απ' τά συμβαίνοντα. Η άμεση αντίθεση στήν άστική σκέψη είναι ή αντίληψη πού θεωρεί τόν έαυτό της σάν τή μη προβληματική έκφραση μιās ήδη διαμορφωμένης κοινότητας: ένα παράδειγμα αυτής της αντίληψης είναι ή

λαϊκή ιδεολογία. Έδώ, τό ρητορικό σχήμα «Έμείς» χρησιμοποιείται στά σοβαρά. Ο εκφερόμενος λόγος πιστεύει ότι είναι όργανο της καθολικότητας. Στη διχασμένη κοινωνία τού παρόντος ένα τέτοιο είδος σκέψης είναι – ιδίως όταν αναφέρεται σέ κοινωνικά προβλήματα – συμφιλιωτικό κι ούτοπικό. Η κριτική σκέψη καί ή θεωρία της αντίτίθεται καί στά δύο παραπάνω είδη. Δέν ταυτίζεται μέ τή λειτουργία ούτε τού απομονωμένου ατόμου, ούτε ενός συνόλου ατόμων. Σάν υποκείμενό της ή κριτική σκέψη θεωρεί συνειδητά ένα καθορισμένο άτομο στίς πραγματικές του σχέσεις μέ άλλα άτομα κι ομάδες, στίς αντιπαραθέσεις του μέ μία καθορισμένη κοινωνική τάξη καί, τέλος, στό έτσι μεσολαβημένο πλέγμα τών σχέσεων του μέ τήν κοινωνική όλότητα καί τή φύση. Δέν πρόκειται, λοιπόν, γιά κάποιο σημείο σάν τό Έγώ της άστικής φιλοσοφίας· καί ή αναπαράστασή του συνίσταται στήν κατασκευή τού κοινωνικού παρόντος. Τό σκεπτόμενο υποκείμενο δέν είναι έξάλλου ούτε ό τόπος, όπου συμπίπτουν ή Γνώση καί τό άντικείμενο καί μέ άφετηρία τόν όποιο θά μπορούσε ακολούθως κανείς νά φτάσει στήν άπόλυτη Γνώση. Αυτή ή ψευδαίσθηση τού ιδεαλισμού απ' τήν έποχή τού Descartes, είναι ιδεολογία μέ τήν άυστηρή έννοια: ή περιορισμένη έλευθερία τού ατόμου της άστικής κοινωνίας εμφανίζεται σάν ή τελειωμένη έλευθερία καί αυτονομία. Άλλά σέ μιάν άδιαφανή καί χωρίς αυτοσυνείδηση κοινωνία, τό Έγώ, είτε δρώ ως άπλως σκεπτόμενο είτε δρώ μέ άλλον τρόπο, δέν είναι κι αυτό βέβαιο γιά τόν έαυτό του. Στο στοχασμό πάνω στόν άνθρωπο υπάρχει ένα χάσμα μεταξύ υποκειμένου κι άντικείμενου· ή ταυτότητά τους βρίσκεται στό μέλλον κι όχι στό παρόν. Η μέθοδος, πού όδηγεί σ' αυτή τήν ταυτότητα, μπορεί, βέβαια, σύμφωνα μέ τήν καρτεσιανή όρολογία νά όνομαστεί διαφωτισμός· γιά τήν πραγματική κριτική σκέψη, ώστόσο, αυτός ό διαφωτισμός δέν σημαίνει μόνο μία έλλογη αλλά ταυτόχρονα καί μία συγκεκριμένη ιστορική διαδικασία. Στην πορεία της αλλάζουν τόσο ή κοινωνική δομή στό σύνολό της, όσο καί γενικά ή σχέση τού θεωρητικού μέ τήν κοινωνία: αλλάζει, δηλαδή, τό υποκείμενο όπως επίσης κι ό ρόλος της σκέψης. Η άποδοχή ενός ούσιαστικά αναλλοίωτου χαρακτήρα στή σχέση μεταξύ υποκειμένου, θεωρίας καί αντικείμενου διακρίνει τήν καρτεσιανή σύλληψη απ' όλα τά είδη της διαλεκτικής Λογικής.

Πώς όμως συνάγεται ή κριτική σκέψη μέ τήν έμπειρία; Αν καθήκον της κριτικής σκέψης δέν είναι μόνο νά ταξινομεί, αλλά καί νά καθορίζει από μόνη της τούς σκοπούς, πού είναι υπερβατικοί σέ σχέση μέ τήν ίδια τήν ταξινόμηση· αν μ' άλλα λόγια όφείλει νά χαράζει ή ίδια τή δική της κατεύθυνση, δέν παραμένει τελικά κι αυτή κλεισμένη στόν έαυτό της, όπως συμβαίνει μέ τήν

ιδεαλιστική φιλοσοφία; Έφόσον δέν βρίσκει διέξοδο στή φαντασία, θά περιορίζεται νά ξιφουλκεί μέ τό φορμαλισμό της στό κενό. Ἡ προσπάθεια τῆς σκέψης νά καθορίσει μέ νόμιμο τρόπο πρακτικούς στόχους, θά αποτυγχάνει πάντοτε. Ἄν ἡ σκέψη δέν ἀρκεῖται στό ρόλο πού τῆς ἔχει δοθεῖ στά πλαίσια τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας, ἄν, δηλαδή, δέν παράγει θεωρία μέ τήν παραδοσιακή ἔννοια, τότε εἶναι καταδικασμένη νά ἐπιστρέφει ἀναγκαστικά σέ αὐταπάτες ἀπό καιρό ξεπερασμένες. Μιά τέτοια ἐπιχειρηματολογία κάνει τό λάθος νά κατανοεῖ τή σκέψη μ' ἕναν ἀποσπασμένο, ἐξειδικευμένο καί κατά συνέπεια ιδεαλιστικό τρόπο, μέ τόν τρόπο, δηλαδή, πού ἡ σκέψη λειτουργεῖ στίς σημερινές συνθήκες διαίρεσης τῆς ἐργασίας. Μέσα στήν κοινωνική πραγματικότητα ἡ παραστατική δραστηριότητα δέν ἔμεινε ποτέ κλεισμένη στόν ἑαυτό τῆς· λειτουργοῦσε ἀνέκαθεν σάν ἕνα μί αὐτόνομο στοιχεῖο τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας. Ἡ διαδικασία αὐτή ἔχει τίς δικές της ιδιαίτερες τάσεις· μέσα ἀπό μία διεκυστίνδα ἀντίρροπων δυνάμεων, προοδευτικῶν κι ὀπισθοδρομικῶν ἐποχῶν, διατηρεῖ, ἀνορθώνει κι ἀναπτύσσει τήν ἀνθρώπινη ζωή. Στίς γνωστές μέχρι σήμερα ἱστορικές μορφές ὑπαρξῆς τῆς κοινωνίας, τό πλῆθος τῶν ἀγαθῶν, πού παραγόταν ἀνάλογα μέ τή δεδομένη κάθε φορά βαθμίδα ἀνάπτυξης, τό ἀπολάμβαναν ἄμεσα μικρές μόνον ὁμάδες ἀνθρώπων· ἡ κατάσταση αὐτή ἐκφράστηκε ἐπίσης καί στό χώρο τῆς σκέψης δάζοντας τή σφραγίδα της πάνω στή φιλοσοφία καί τή θρησκεία. Στό βάθος ὅμως ὑπῆρχε πάντοτε ὁ πόθος νά ἐπεκταθεῖ αὐτή ἡ ἀπόλαυση στήν πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων καί, παρ' ὅλη τήν ὕλική σκοπιμότητα τῆς ταξικῆς ὁργάνωσης, ὅλες οἱ μορφές της ἀποδείχθηκαν τελικά ἀκατάλληλες γιά κάτι τέτοιο. Οἱ σκλάβοι, οἱ δουλοπάροικοι κι οἱ ἀστοί ἀποτίναν τό ζυγό τους. Ἡ τάση αὐτή ἐκφράστηκε ἐπίσης στίς πολιτισμικές δημιουργίες. Στή νεότερη, τώρα, ἱστορία ἀπαιτεῖται ἀπό κάθε ἄτομο νά ἰδιοποιεῖται τούς σκοπούς τῆς ὁλότητος καί νά τούς ἀναγνωρίζει πάλι σ' αὐτήν. Δημιουργεῖται ἔτσι μία νέα δυνατότητα: νά συνειδητοποιηθεῖ ἡ ἐργασιακή διαδικασία καί νά γίνει σκόπιμη ἡ κατεύθυνσή της, πού χωρίς μία συγκεκριμένη θεωρία καθοριζόταν μέχρι σήμερα ἀπό τή δράση ἀντιφατικῶν μεταξύ τους δυνάμεων, ἐνῶ στίς κρίσιμες καμπές τῆς ἀφέθηκε πολλές φορές νά κυριαρχηθεῖ ἀπ' τήν ἀπόγνωση τῶν μαζῶν. Ἡ σκέψη δέν πλᾶθει, βέβαια, μόνη της αὐτή τή δυνατότητα, ἀλλά προσπαθεῖ μάλλον ν' ἀνακαλύψει τήν ιδιαίτερη λειτουργία της. Στήν πορεία τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης οἱ ἄνθρωποι φτάνουν στή γνώση τῆς δραστηριότητάς τους, κατανοώντας ἔτσι τίς ἀντιφάσεις, πού διαπερνοῦν τήν ὑπαρξή τους. Ἡ ἀστική οἰκονομία εἶχε τούτη τήν ἐπιδίωξη: τά ἄτομα, φροντίζοντας γιά τή δική τους εὐτυχία, νά διατηροῦν πα-

ράλληλα καί τή ζωή τῆς κοινωνίας. Ἡ ἴδια ἡ δομή της, ὥστόσο, ἐμπεριέχει μία δυναμική πού ὁδηγεῖ τελικά στή συγκέντρωση ἀπ' τή μία μεριά μιᾶς φανταστικῆς δύναμης, πού θυμίζει τίς παλιές ἀσιατικές δυναστείες, κι ἀπ' τήν ἄλλη μιᾶς πλήρους ὕλικῆς καί πνευματικῆς ἀδυναμίας. Ἡ ἀστική ὁργάνωση τῆς ζωτικῆς διαδικασίας χάνει ἔτσι τήν πρωταρχική της γονιμότητα καί καταντᾷ στεῖρα κι ἀνασταλτική. Οἱ ἄνθρωποι ἀναπαράγουν μέ τήν ἴδια τους τήν ἐργασία μία πραγματικότητα πού τούς ὑποδουλώνει ὅλο καί περισσότερο.

Ὡς πρὸς τό ρόλο τῆς ἐμπειρίας ὑπάρχει, παρ' ὅλα αὐτά, μία διαφορά ἀνάμεσα στήν παραδοσιακή καί τήν κριτική θεωρία. Ὑπάρχουν ὁρισμένες ἀπόψεις, τίς ὁποῖες ἡ κριτική θεωρία παίρνει ἀπ' τήν ἱστορική ἀνάλυση, καί τίς θεωρεῖ σάν σκοπούς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος: πρόκειται κυρίως γιά τήν ἰδέα μιᾶς ὀρθολογικῆς κοινωνικῆς ὁργάνωσης πού ν' ἀνταποκρίνεται στίς ἀνάγκες τοῦ συνόλου. Τέτοιες ἀπόψεις εἶναι ἐγγενεῖς στήν ἀνθρώπινη ἐργασία, χωρίς ὅμως καί νά κατανοοῦνται μέ σωστό τρόπο ἀπό τά ἄτομα ἢ τόν κοινό νοῦ. Προκειμένου αὐτές οἱ τάσεις νά γνωστοῦν καί νά γίνουν ἀντιληπτές ἀπαιτεῖται ταυτόχρονα νά ὑπάρχει κι ἕνα καθορισμένο συμφέρον. Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐγκελς θεωροῦν ὅτι τό συμφέρον αὐτό γεννιέται ἀναγκαῖα στό προλεταριάτο. Μέ βάση τή θέση του στή σύγχρονη κοινωνία, τό προλεταριάτο διώνει ἄμεσα τή σχέση ἀνάμεσα σέ μία ἐργασία, πού προσφέρει στούς ἀνθρώπους ὅλο καί πιό ἰσχυρά ἐφόδια στόν ἀγῶνα τους μέ τή φύση, καί στή συνεχή ἀνανέωση μιᾶς ἀναχρονιστικῆς κοινωνικῆς ὁργάνωσης. Ἀνεργία, οἰκονομικές κρίσεις, στρατιωτικοποίηση, κυβερνήσεις τρόμου καί γενικά ὅλη ἡ κατάσταση τῶν μαζῶν δέν ὀφείλονται στίς περιορισμένες τεχνικές δυνατότητες, ὅπως ἴσως συνέβαινε σέ προηγούμενες ἐποχές, ἀλλά στίς συνθήκες παραγωγῆς, πού δέν ἀντιστοιχοῦν πλέον στίς παροῦσες ἀνάγκες. Ἡ ἐφαρμογή ὅλων τῶν πνευματικῶν καί φυσικῶν μέσων γιά τήν καθυπόταξη τῆς φύσης ἐμποδίζεται ἀπ' τό γεγονός ὅτι κάτω ἀπ' τίς ἰσχύουσες συνθήκες αὐτά τά μέσα ἔχουν ἀφεθεῖ στή διάθεση μερικῶν κι ἀντιφατικῶν μεταξύ τους συμφερόντων. Ἡ παραγωγή δέν εἶναι προσανατολισμένη μέ βάση τίς ἀνάγκες τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου καί τήν παράλληλη ἱκανοποίηση τῶν ἀτομικῶν ἐπιθυμιῶν· ἐκπληρώνει, ἀντίθετα, κατά κύριο λόγο τίς ἀπαιτήσεις μεμονωμένων ἀνθρώπων γιά κυριαρχία καί μόνο σέ ἔκτακτη ἀνάγκη φροντίζει καί γιά τή ζωή τοῦ συνόλου. Μιά τέτοια κατεύθυνση τῆς παραγωγῆς ἦταν, κάτω ἀπ' τό δεδομένο σύστημα ἰδιοκτησίας, ἡ ἀναπόδραστη συνέπεια τῆς προοδευτικῆς κατ' ἀρχήν ἀντίληψης ὅτι τά ἄτομα μποροῦν μόνον νά φροντίζουν γιά τόν ἑαυτό τους.

Ἀλλά οὔτε ἡ κατάσταση τοῦ προλεταριάτου ἀποτελεῖ – στή σημερινή κοινωνία – ἐγγύηση ὀρθῆς γνώσης. Μπορεῖ, βέβαια, τό προλεταριάτο νά διώνει ἄμεσα τήν ἔλλειψη νοήματος στή ζωή σάν συνέχιση καί αὐξηση τῆς ἀνάγκης καί τῆς ἀδικίας· ἀλλά τόσο ἡ διατηρούμενη ἀκόμη ἀπό τά πάνω ἔλλειψη κοινωνικῆς συνοχῆς του, ὅσο κι ἡ ἀντίθεση μεταξύ προσωπικοῦ καί ταξικοῦ συμφέροντος, πού ξεπερνιέται μόνο σ' ἐξαιρετικές στιγμές, ἐμποδίζουν αὐτή τή συνείδηση νά μετατραπῇ σέ κοινωνική δύναμη. Στήν ἐπιφάνεια ὁ κόσμος ἐμφανίζεται καί γιά τό προλεταριάτο μάλλον διαφορετικός ἀπ' ὅ,τι εἶναι στήν πραγματικότητα. Μιά στάση πού δέ θά μπορούσε ν' ἀντιδιαστείλει τ' ἀληθινά συμφέροντα τοῦ προλεταριάτου – οὔτε συνεπῶς καί τῆς κοινωνίας συνολικά – ἀπό τό ἴδιο τό προλεταριάτο, ἀλλά θά κατευθυνόταν ἀποκλειστικά καί μόνο ἀπό τίς σκέψεις καί τίς διαθέσεις τῶν μαζῶν, θά κατέληγε νά εἶναι ἡ ἴδια ἀπόλυτα ἐξαρτημένη ἀπ' τήν ἰσχύουσα κατάσταση. Ὁ διανοούμενος, πού περιορίζεται νά διακηρύσσει μ' εὐλαδικότητα καί νά ἐξυμνεῖ τή δημιουργική δύναμη τοῦ προλεταριάτου, ἀρκοῦμενος στήν προσωπική ἐνταξή του σ' αὐτό, παραβλέπει ὅτι κάθε ἐγκατάλειψη τῆς θεωρητικῆς προσπάθειας πού ὀφείλεται ἐνδεχομένως στήν παθητικότητα τῆς δικῆς του σκέψης, κάθε ὑπεκφυγή μιᾶς ἔστω καί προσωρινῆς ἀντίθεσης μέ τίς μάζες, στήν ὁποία θά τόν ὀδηγοῦσε ἡ δική του θεώρηση, καθιστοῦν τελικά τίς μάζες ἀκόμη πιο τυφλές κι ἀδύναμες. Ἡ δική του ἰδιαιτέρη σκέψη ἀποτελεῖ κι αὐτή ἕναν κριτικό προωθητικό παράγοντα στήν ἀνάπτυξη τῶν μαζῶν. Μιά πλήρης ὑποταγή στήν ἐκάστοτε ψυχολογική κατάσταση τῆς τάξης ἐκείνης, πού ἀντιπροσωπεύει καθαυτή τή δύναμη γιά τήν κοινωνική ἀλλαγῇ, δημιουργεῖ ἴσως σ' ἕναν διανοούμενο τό εὐτυχισμένο αἶσθημα ὅτι εἶναι συνδεδεμένος μέ μιᾶ τεράστια δύναμη καί τόν ὀπλίζει μέ ἐπαγγελματική αἰσιοδοξία. Ὅταν ὅμως ἡ αἰσιοδοξία αὐτή κλονιστεῖ σέ περιόδους βαρύτατης ἡττας, ὑπάρχει ὁ κίνδυνος ὁ διανοούμενος αὐτός νά περιπέσει σ' ἕναν κοινωνικό πεσιμισμό καί σ' ἕνα μηδενισμό τό ἴδιο ἀστήρικτους, ὅσο ὑπερβολικός ἦταν ὁ προηγμένος ὀπτιμισμός του. Τοῦ φαίνεται ἀνυπόφορο τό ὅτι ἐκεῖνο ἀκριβῶς τό πιο ἐπικίνδυνο κι ἐλπιδοφόρο εἶδος σκέψης, μέ τήν πιο βαθιά κατανόηση τῆς ἱστορικῆς κατάστασης, ἔχει μέσα του τήν τάση ν' ἀπομονώνει σέ ὀρισμένες περιόδους τούς ἰδίους τούς φορεῖς του καί νά τούς θέτει ἐνώπιον ἑαυτῶν.

Ἄν ἡ κριτική θεωρία περιοριζόταν οὐσιαστικά στό νά ἐκφράζει τά ἐκάστοτε συναισθήματα καί παραστάσεις μιᾶς τάξης, δέν θά εἶχε καμιά δομική διαφορά ἀπό τίς ἐξειδικευμένες ἐπιστήμες. Σέ μιᾶ τέτοια περίπτωση θά ἐπρόκειτο ἀπλῶς γιά τήν περιγραφή τῶν ψυχικῶν περιεχομένων, πού εἶναι τυπικά σέ καθορισμένες

κοινωνικές ομάδες· θά εἶχαμε δηλαδή νά κάνουμε μέ μιᾶ κοινωνική ψυχολογία. Ἡ σχέση μεταξύ εἶναι καί συνείδησης εἶναι διαφορετική σέ κάθε κοινωνική τάξη. Ἄς πάρουμε γιά παράδειγμα τίς ἰδέες μέ τίς ὁποῖες οἱ ἄστοι ἐρμηνεύουν τή δική τους ἰδιαιτέρη τάξη-πραγμάτων: τή δίκαιη ἀνταλλαγῇ, τόν ἐλεύθερο ἀνταγωνισμό, τήν ἁρμονία τῶν συμφερόντων κλπ. Ἄν λοιπόν τίς ἐννοήσουμε στά σοβαρά καί μέ λογική συνέπεια σάν τίς πραγματικές ἀρχές τῆς κοινωνίας, οἱ ἰδέες αὐτές ἀποκαλύπτουν ἁμέσως τίς ἐσωτερικές ἀντιφάσεις τους καί, μαζί μ' αὐτές, τήν ἀντίθεσή τους πρὸς αὐτή τήν τάξη-πραγμάτων. Ἡ ἀπλή περιγραφή τῆς αὐτοσυνείδησης δέν μπορεῖ ἐπομένως νά μᾶς ἀποκαλύψει καί τήν ἀλήθεια γι' αὐτή τήν τάξη. Κατ' ἀναλογία, οὔτε ἡ συστηματοποίηση τῶν συνειδησιακῶν περιεχομένων τοῦ προλεταριάτου μπορεῖ ν' ἀποδώσει τήν ἀληθινῇ εἰκόνα τῆς ὑπαρξῆς καί τῶν συμφερόντων του. Μιά τέτοια περιγραφή θά 'ταν ἀπλῶς μιᾶ παραδοσιακή θεωρία μέ ἰδιαιτέρη προβληματική κι ὄχι ἡ διανοητική πλευρά τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, πού ὀδηγεῖ στήν ἀπελευθέρωση τοῦ προλεταριάτου. Τό ἴδιο ἰσχύει ἀκόμη κι ἂν θά θέλαμε νά καταγράψουμε καί νά γνωστοποιήσουμε τίς παραστάσεις ὄχι τοῦ προλεταριάτου γενικά, ἀλλά μόνον τοῦ προωθημένου τμήματός του – ἐνός κόμματος ἢ τῆς ἡγεσίας του, γιά παράδειγμα. Ἡ καταγραφή κι ἡ ἐνταξή σ' ἕνα ἐννοιολογικό σύστημα προσαρμοσμένο κατά τό δυνατόν στά γεγονότα θ' ἀποτελοῦσε κι ἐδῶ τήν κατ' ἐξοχήν διερευνητική ἐργασία· ἡ πρόβλεψη τῶν μελλοντικῶν κοινωνικοψυχολογικῶν δεδομένων θ' ἀποδεικνυόταν σάν ὁ ἔσχατος στόχος τοῦ θεωρητικοῦ. Ἡ σκέψη, ἡ διαμόρφωση τῆς θεωρίας, θά παρέμενε ἔτσι κάτι τό ξεχωριστό ἀπ' τό ἀντικείμενό της, τό προλεταριάτο. Γιά νά φανεῖ ποιά εἶναι πραγματικά ἡ λειτουργία τους, πρέπει ὁ θεωρητικός καί ἡ εἰδική δραστηριότητά του νά ἰδωθοῦν σέ μιᾶ δυναμική ἐνότητα μέ τήν κυριαρχούμενη τάξη· σέ μιᾶ ἐνότητα ὅπου ἡ θεωρητική ἀναπαράσταση τῶν κοινωνικῶν ἀντιφάσεων δέν θά ἐμφανίζεται μόνο σάν ἐκφραση τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς κατάστασης, ἀλλά ταυτόχρονα καί σάν παράγοντας παρώθησης καί ἀλλαγῆς. Ἡ πορεία τῆς ἀντιπαράθεσης ἀνάμεσα στά προωθημένα τμήματα τῆς δεδομένης κοινωνικῆς τάξης καί στά άτομα πού ἐκφράζουν τήν ἀλήθεια αὐτῆς τῆς τάξης, κι ἀκόμα ἡ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα σ' αὐτά τά προωθημένα τμήματα καί τούς θεωρητικούς ἐκπροσώπους τους ἀπ' τή μιᾶ καί στά ὑπόλοιπα μέλη τῆς τάξης ἀπ' τήν ἄλλη, πρέπει νά κατανοοῦνται σάν διαδικασίες ἀλληλεπιδράσεων, κατά τίς ὁποῖες ἡ συνείδηση ἀναπτύσσει τόσο τίς ἀπελευθερωτικές, ὅσο καί τίς παρωθητικές, πειθαρχημένες κι ἐπιθετικές δυνάμεις της. Ἡ δξύτητα τέτοιων ἀντιπαράθεσεων ἐκδηλώνεται στήν πάντοτε παρούσα δυνατότητα μιᾶς ἐντα-

σης ανάμεσα στον θεωρητικό και την τάξη, πάνω στην οποία στοχάζεται. Η έννοια των κοινωνικών δυνάμεων, από τις οποίες αναμένεται ή απελευθέρωση, είναι ταυτόχρονα – σύμφωνα με τη χεγκελιανή έννοια – και η διαφορά τους: υπάρχει μόνο σαν σύγκρουση, που απειλεί αδιάκοπα τα υποκείμενά της. Αυτό γίνεται όλοφάνερο στο πρόσωπο του θεωρητικού: η κριτική του είναι επιθετική όχι μόνο απέναντι στους συνειδητούς απολογητές του κατεστημένου αλλά κι απέναντι στις παρεκκλίνουσες, συμβιβάστικές ή ουτοπικές τάσεις, που εμφανίζονται στο δικό του στρατόπεδο.

Η παραδοσιακή μορφή της θεωρίας – ή τυπική λογική αποτελεί μία απ' τις πλευρές της – ανήκει στη σημερινή μορφή της παραγωγικής διαδικασίας με τον καταμερισμό εργασίας, που αυτή συνεπάγεται. Ήπειδή η κοινωνία θα συνεχίσει αναγκαστικά και στο μέλλον ν' αντιπαρατίθεται με τη φύση, η διανοητική αυτή τεχνική δεν πρόκειται να χάσει τη σημασία της, αλλά θα πρέπει αντίθετα ν' αναπτυχθεί όσο το δυνατόν περισσότερο. Η θεωρία σαν στοιχείο μιας κοινωνικής πρακτικής, που αποσκοπεί σε νέες κοινωνικές μορφές, δεν είναι ωστόσο κάποιο απλό εξάρτημα ενός μηχανισμού, που βρίσκεται ήδη σε λειτουργία. Ακόμα κι αν οι νίκες ή οι ήττες αντιπροσωπεύουν κατ' αναλογία και στην επιστήμη μια σχετική ένδειξη για την καταξίωση ή την εγκατάλειψη υποθέσεων, ο αμφισβητίας θεωρητικός δεν είναι ποτέ ήσυχος ότι οι υποθέσεις ανήκουν πλέον ως δεδαιωμένες στον ειδικό τομέα της επιστήμης του. Δεν δέχεται να ψάλει κι αυτός, μαζί με τον Poincaré, τον ύμνο για τον εμπλουτισμό της επιστήμης με υποθέσεις, που έμελλε αργότερα ν' απορριφθούν.¹⁵ Τό έπαγγελμά του είναι ένας αγώνας, στον οποίο εντάσσεται και η δική του σκέψη, και δεν είναι κάποια αυτόνομη σκέψη, που μπορεί να διαχωριστεί απ' αυτόν τον αγώνα. Στη συμπεριφορά του υπεισέρχονται βέβαια και πολλά θεωρητικά στοιχεία με τη συνηθισμένη τους έννοια – όπως η γνώση και η πρόγνωση σχετικά απομονωμένων γεγονότων, οι επιστημονικές κρίσεις ή η θέση των προβλημάτων – ενώ διαφέρουν από εκείνα άλλων θεωρητικών εξαιτίας των δικών του ειδικών συμφερόντων, διατηρούν εντούτοις την ίδια λογική μορφή. Είναι πολύ φυσικό η παραδοσιακή θεωρία ν' αποδέχεται σαν δεδομένα ορισμένα πράγματα: τον θετικό ρόλο της στη λειτουργικότητα της κοινωνίας, τη σχέση της – μεσολαβήμενη, βέβαια, κι αδιαφανή – με την ικανοποίηση των γενικών αναγκών, τη συμμετοχή της στην αυτοαναπαραγόμενη ζωτική διαδικασία. Όλες αυτές οι προϋποθέσεις, με τις οποίες ή ίδια ή επιστήμη δεν συννηθίζει ν' ασχολείται, αφού ή εκπλήρωσή τους αναγνωρίζεται κι επικυρώνεται απ' την κοινωνική θέση του έρευ-

νητή, αμφισβητούνται, λοιπόν, απ' την κριτική σκέψη. Ο δικός της στόχος, που είναι μία λογική κατάσταση της κοινωνίας, θασίζεται βέβαια στην ανάγκη (Not: ή ανάγκη ως χρεία, επιβαλλόμενη από τα πράγματα) του παρόντος: αυτή ή ανάγκη δεν παρέχει όμως από μόνη της και τό σχέδιο για τον καταμερισμό της. Η θεωρία, που τό διαμορφώνει, δεν υπηρετεί την ήδη υπάρχουσα πραγματικότητα, αλλά αποκαλύπτει τα μυστικά της. Όσο φανερές κι αν γίνονται κάθε στιγμή οι ανορθοδοξίες κι οι ασάφειές της, όσο κι αν τά λάθη της παίρνουν πολλές φορές την εκδίκησή τους: ή γενική τάση μιας τέτοιας θεωρητικής προσπάθειας, ή ίδια ή διανοητική πράξη – ακόμη κι όταν υπόσχεται επιτυχίες – δεν δέχεται τό κύρος της «ύγιους ανθρώπινης νόησης» και δεν θεωρεί τίποτε σαν αυτόνομη συνήθεια. Θεωρίες, αντίθετα, που επικυρώνονται ή απορρίπτονται ανάλογα με την επιτυχία κάποιων μηχανικών κατασκευών, στρατιωτικών οργανισμών ή κινηματογραφικών ταινιών, αποδίδουν σε κάποιο σαφώς προσδιορισμένο είδος κατανάλωσης – έστω κι αν διαμορφώνονται ανεξάρτητα απ' την εφαρμογή τους, όπως ή θεωρητική φυσική, ή έστω κι αν ή κατανάλωσή τους συνίσταται στην ευχαρίστηση, που προσφέρει ή επιδέξια χρησιμοποίηση μαθηματικών συμβόλων: ανταμείβοντας τέτοιες δραστηριότητες, ή «καλή» κοινωνία δείχνει πώς έννοει τον ανθρώπινο.

Για τή μορφή που θά έχει ή κατανάλωση στο μέλλον, προς τό όποιο αποσκοπεί ή κριτική σκέψη, δεν υπάρχουν, βέβαια, ανάλογα παραδείγματα. Παρ' όλα αυτά, ή ιδέα μιας μελλοντικής κοινωνίας σαν μιας κοινότητας ελεύθερων ανθρώπων, που είναι εφικτή με βάση τά ήδη διαθέσιμα τεχνικά μέσα, έχει ένα περιεχόμενο, στο όποιο πρέπει νά μείνει κανείς πιστός παρὰ τίς ένδεχόμενες αλλαγές. Κάτω απ' τίς ισχύουσες συνθήκες ή ιδέα αυτή αναπαράγεται διαρκώς σαν ή διαίσθηση ότι υπάρχει σήμερα ή δυνατότητα ν' αρθρουν ό διαμελισμός κι ή ανορθολογικότητα της κοινωνίας κι ότι πρέπει νά βρεθεί ό κατάλληλος τρόπος. Αλλά ή έτσι κρινόμενη αντικειμενική πραγματικότητα κι οι τάσεις που οδηγούν σε μία λογική κοινωνία δεν παράγονται. επέκεινα της σκέψης, από κάποιες εξωτερικές προς αυτήν δυνάμεις, από μίαν αφηρημένη δηλαδή σκέψη που ίσως αναγνωρίζει πάλι κάποτε συμπτωματικά τον έαυτό της σαν προϊόν αυτών των δυνάμεων. Αντίθετα, τό ίδιο υποκείμενο, που θέλει νά επιβάλει μίαν άλλη, καλύτερη πραγματικότητα, είναι ταυτόχρονα κι ό φορέας αυτών των δυνάμεων. Η αίνιγματική συμφωνία μεταξύ σκέψης και Εί- ναι, νόησης κι αισθητικότητας, ανθρώπινων αναγκών και ικανοποίησής τους στη σημερινή χαστική οικονομία εμφανίζεται κατά την αστική εποχή σαν τυχαίο γεγονός. Από μία τέτοια συμφωνία

πρέπει στο μέλλον να προκύψει μία σχέση που να συνδέει τον λογικό σκοπό με την πραγματοποίησή του. Ο αγώνας για το μέλλον αντανακλά εν μέρει αυτή τη σχέση, εφόσον μία βούληση, που αναφέρεται στη συνολική διαμόρφωση της κοινωνίας, επιδρά ήδη συνειδητά στην οικοδόμηση της θεωρίας και της πρακτικής, που θα οδηγήσουν προς αυτήν. Μέσα στην οργάνωση και την κοινότητα των αγωνιστών – και παρά την πειθαρχία που είναι αναγκαία για τη νικηφόρο πορεία τους – εμφανίζεται ήδη κάτι απ' τη μελλοντική ελευθερία και αυτενέργεια. Εκεί όπου η έννοια πειθαρχίας και αυθόρμητου στοιχείου έχει εξαφανιστεί, το κίνημα μετατρέπεται σε υπόθεση των γραφειοκρατών του, σε θεατρική παράσταση, που ανήκει ήδη στο ρεπερτόριο της νεότερης ιστορίας.

Τό ότι το επιδιωκόμενο μέλλον είναι εν μέρει ζωντανό στο παρόν, δεν αποτελεί ωστόσο καμιά επιβεβαίωση. Τα έννοιολογικά συστήματα της ταξινομητικής νόησης, οι κατηγορίες, μέσα στις οποίες συγκατατάσσονται τό νεκρό με τό ζωντανό και οι κοινωνικές μαζί με τις ψυχολογικές και τις φυσικές διαδικασίες, ή κατάτμηση των αντικειμένων και των κρίσεων σε ειδικούς τομείς των μεμονωμένων γνωστικών πεδίων: όλ' αυτά συνθέτουν τό μηχανισμό της σκέψης, όπως αυτός έχει καταξίωθεί κι εκλεπτυνθεί σε συνάρτηση με την πραγματική εργασιακή διαδικασία. Αυτός ο κόσμος των έννοιων αντιπροσωπεύει τό γενικό επίπεδο της συνείδησης και στηρίζεται σε μία βάση, την οποία μπορούν να επικαλούνται οι εκπρόσωποί του. Τά συμφέροντα της κριτικής σκέψης είναι κι αυτά γενικά, αλλά δεν έχουν αναγνωριστεί σαν τέτοια. Οι έννοιες, που δημιουργούνται με την επίδρασή της, ασκούν κριτική στο παρόν. Οι μαρξικές κατηγορίες – τάξη, εκμετάλλευση, υπεραξία, κέρδος, εξαθλίωση, κατάρρευση κλπ. – αποτελούν στοιχεία ενός έννοιολογικού συνόλου, τό νόημα του οποίου δεν πρέπει ν' αναζητηθεί στην αναπαραγωγή της σημερινής κοινωνίας, αλλά στην αλλαγή της προς μία σωστή κατεύθυνση. Γι' αυτό ακριβώς και η κριτική σκέψη, παρότι δεν λειτουργεί ποτέ αυθαίρετα και συμπτωματικά, θεωρείται απ' τον κυρίαρχο τρόπο κρίσης (Urteilsweise) σαν υποκειμενική και καθαρά υποθετική, μονόπλευρη κι άχρηστη. Έπειδή αντικρούει τις κυρίαρχες συνήθειες της σκέψης που συμβάλλουν στη διατήρηση του παρελθόντος και φροντίζουν για την επιτυχία των έγχειρημάτων μιάς ξεπερασμένης τάξης-πραγμάτων, έπειδή απορρίπτει αυτές τις έγγυήσεις ενός μεροληπτικού κόσμου, φαίνεται ή ίδια μεροληπτική κι άδικη.

Προπαντός, όμως, ή κριτική θεωρία δεν έχει να επιδείξει κανένα ύλικό επίτευγμα. Η αλλαγή, που επιδιώκει, δεν επιβάλλεται

βαθμιαία, έτσι ώστε ή επιτυχία της – έστω και άργη – να είναι πάντως σταθερή. Η αύξηση του αριθμού των λίγο πολύ καθαρών υποστηρικτών της, ή έπιρροή μερικών απ' αυτούς πάνω σε κυβερνήσεις, ή πολιτική δύναμη των κομμάτων, που αντιμετωπίζουν θετικά τη θεωρία ή τουλάχιστον δεν την προγράφουν, όλ' αυτά ανήκουν στις έναλλασσόμενες φάσεις του αγώνα για ένα ανώτερο επίπεδο ανθρώπινης συμβίωσης και δεν συνιστούν την άπαρχή της πραγματοποίησής του. Τέτοιες επιτυχίες μπορεί, μάλιστα, ν' αποδειχτούν εκ των υστέρων σαν φαινομενικές νίκες ή λάθη. Μία νέα μέθοδος λίπανσης στις αγροτικές καλλιέργειες ή ή εφαρμογή μιάς νέας ιατρικής θεραπείας, για παράδειγμα, μπορεί, βέβαια, να απέχουν ακόμη πολύ από το να έχουν ιδανικά αποτελέσματα, αλλά αποτελούν οπωσδήποτε επιτεύγματα. Θά πρέπει ίσως οι θεωρίες που δρίσκονται στη βάση τέτοιων τεχνικών πειραμάτων να εκλεπτυνθούν, αναθεωρηθούν ή ανατραπούν σε συνάρτηση με την ειδική πρακτική και τις ανακαλύψεις σε άλλα πεδία: θά μπορούσε έτσι να εξοικονομηθεί τουλάχιστον κάποια ποσότητα εργασίας σε σύγκριση με τά παραγόμενα αποτελέσματα και να γιαιτρευτούν ή ν' άπαλυνθούν μερικές ασθένειες.¹⁶ Αντίθετα, ή θεωρία, που αποδίδει στο μετασχηματισμό της κοινωνικής όλότητας, έχει κατ' αρχήν σαν επακόλουθο την όξυνση του αγώνα, με τον όποιο συναρτάται. Εξάλλου, κι αν ακόμη οι ύλικές βελτιώσεις, που προκύπτουν απ' την αύξημένη αντίδραση όρισμένων κοινωνικών ομάδων, ανάγονται έμμεσα στην ίδια τη θεωρία, αυτό δεν σημαίνει ότι με τη σταθερή επέκταση αυτών των κοινωνικών τομέων να προκύψει τελικά ή νέα κοινωνία. Τέτοιες αντιλήψεις κατανοούν με λαθεμένο τρόπο τη θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα σε μία διασπασμένη κοινωνική όλότητα – όπου ή ύλική και ιδεολογική δύναμη λειτουργεί προς την κατεύθυνση της διατήρησης των προνομίων – και σε μία συνένωση ελεύθερων ανθρώπων – όπου ό καθένας έχει τις ίδιες δυνατότητες αυτοανάπτυξης. Η ιδέα μιάς τέτοιας συνένωσης διακρίνεται απ' την άφηρημένη ούτοπία, γιατί ή πραγματική της δυνατότητα αποδεικνύεται απ' τό σημερινό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Άλλά, όσες κι αν είναι οι τάσεις που οδηγούν προς αυτήν, όσες μεταβάσεις κι αν έχουν επιτευχθεί, όσο επιθυμητά και καθεαυτά αξιόλογα κι αν είναι τά επιμέρους προστάδια: ή ιστορική τους σημασία σε σχέση με την ίδια την ιδέα θά καταδειχτεί μόνο με την πραγματοποίηση αυτής της συνένωσης. Η κριτική σκέψη ένα κοινό στοιχείο έχει με τη φαντασία: ότι ή εικόνα του μέλλοντος, που πηγάζει, φυσικά, απ' την πιό βαθιά κατανόηση του παρόντος, καθορίζει πάντοτε τις σκέψεις και τις ενέργειες του ανθρώπου – ακόμα και σ' εκείνες τις περιόδους κατά τις οποίες ή πο-

ρεία των πραγμάτων κάθε άλλο παρά μοιάζει νά οδηγεί σ' αυτό τό μέλλον καί φαίνεται νά δικαιολογεί οποιαδήποτε άλλη αντίληψη εκτός απ' τήν πίστη στήν εκπλήρωση αυτής της εικόνας. 'Η κριτική σκέψη δέν χαρακτηρίζεται, μ' άλλα λόγια, απ' τήν αυθαιρεσία καί τήν υποτιθέμενη ανεξαρτησία της φαντασίας, αλλά από τήν έμμονή της. 'Ανάμεσα στίς πιό προωθημένες κοινωνικές ομάδες ό θεωρητικός είναι αυτός πού πρέπει νά επιδείξει αυτή τήν έμμονή. Καί οί συνθήκες δέν είναι ούτε εδώ άρμονικές. 'Αν ό θεωρητικός της κυρίαρχης τάξης κατακτά – πιθανόν μετά από κάποιες επίπονες προσπάθειες – μιά σχετικά σίγουρη θέση, δέν ισχύει τό ίδιο καί γιά τόν θεωρητικό της άλλης πλευράς: αυτός χαρακτηρίζεται άλλοτε σάν έχθρός κι εγκληματίας, άλλοτε πάλι σάν απόκοσμος ουτοπιστής· καί ή σχετική διαμάχη δέν καταλήγει σέ κάποιο όριστικό αποτέλεσμα ούτε μετά τό θάνατό του. 'Η ιστορική σημασία του έργου του δέν είναι αυτονόητη· εξαρτάται πολύ περισσότερο από τό κατά πόσον οί άνθρωποι τό υποστηρίζουν κι ενεργούν, έχοντάς το σάν βάση. Γιατί αυτό δέν ανήκει σέ καμιά ήδη τελειωμένη ιστορική μορφή.

'Η ικανότητα του ανθρώπου νά σκέπτεται, όπως απαιτεί ή καθημερινή πρακτική – τόσο στήν κοινωνική ζωή όσο καί στήν επιστήμη – έχει αναπτυχθεί μέσω μιάς ρεαλιστικής παιδείας μέ παράδοση πολλών αιώνων· μιά άρνηση αυτού του τρόπου σκέψης προκαλεί πόνο, οδηγεί στήν άποτυχία κι επισύρει τήν τιμωρία. Αυτή ή διανοητική συμπεριφορά συνίσταται ουσιαστικά στήν άναγνώριση καί στήν υπό όρισμένες συνθήκες αυτόνομη άναπαγωγή των όρων γιά τήν εμφάνιση του ίδιου αποτελέσματος, πού κάτω απ' τίς ίδιες προϋποθέσεις εμφανιζόταν πάντοτε μέχρι τώρα. 'Υπάρχει, έτσι, ένα μάθημα έποπτείας γιά τίς καλές καί κακές έμπειρίες καί τό οργανωμένο πείραμα. Πρόκειται εδώ γιά τήν ανάγκη της άμεσης άτομικής αυτοσυντήρησης· κι οί άνθρωποι είχαν στήν άστική κοινωνία τή δυνατότητα ν' αναπτύξουν τήν αίσθησή της. 'Η κριτική θεωρία διατηρεί τή γνώση σ' αυτή τήν παραδοσιακή έννοια καθώς καί τήν κάθε είδους έμπειρία. 'Ως πρós τήν ουσιαστική όμως αλλαγή, στήν όποία αποβλέπει, λείπει μιά αντίστοιχη συγκεκριμένη αντίληψη, μέχρις ότου ή αλλαγή πραγματοποιηθεί· ή δοκιμή της μπορεί νά γίνει μόνο στό μέλλον. 'Ο συσχετισμός μέ παρόμοια ιστορικά γεγονότα είναι βέβαια επιτρεπτός, αλλά μόνο υπό περιορισμένες προϋποθέσεις. Γι' αυτό καί ή κατασκευαστική (konstruktiv) σκέψη παίζει στά πλαίσια αυτής της θεωρίας έναν πολύ πιό σημαντικό ρόλο συγκριτικά μέ τήν έμπειρία, απ' ό,τι στή ζωή του «κοινού ανθρώπινου νου». 'Ετσι εξηγείται, από μιά άποψη, καί τό γεγονός ότι σέ προβλήματα, πού άφορούν τό σύνολο της κοινωνίας, άνθρωποι μέ έξαιρετικές ικανότητες σέ ειδικούς επιστημονικούς τομείς ή σέ άλλα επαγγελ-

ματικά πεδία, άποδεικνύονται, παρά τήν καλή τους θέληση, άνεπαρκείς κι άνίκανοι. Σ' όλες αντίθετα τίς εποχές, κατά τίς όποιες οί κοινωνικές αλλαγές βρίσκονταν στήν ήμερήσια διάταξη, οί άνθρωποι πού σκέπτονταν «πάρα πολύ» θεωρούντο επικίνδυνοι. Αυτό μās οδηγεί στό γενικότερο πρόβλημα της σχέσης μεταξύ διανοουμένων καί κοινωνίας.

'Ο θεωρητικός, του όποιου ή άσχολία συνίσταται στό νά έπιταχύνει τήν εξέλιξη, πού θά οδηγήσει σέ μιά κοινωνία χωρίς άδικία, μπορεί, όπως εκθέσαμε παραπάνω, νά βρίσκεται σέ αντίθεση μέ αντίληψεις κυρίαρχες στους κόλπους του προλεταριάτου. 'Αν δέν υπήρχε ή δυνατότητα μιάς τέτοιας σύγκρουσης, δέν θά χρειαζόταν καμιά θεωρία: γιατί αυτή θα περιερχόταν άμεσα σ' αυτούς πού θά τήν είχαν ανάγκη. 'Η σύγκρουση δέν σχετίζεται άπαραίτητα μέ τήν ιδιαίτερη ταξική θέση του θεωρητικού· δέν εξαρτάται απ' τό είδος των εισοδημάτων του. 'Ο 'Εγκελς ήταν ένας *businessman*. Στήν ειδική κοινωνιολογία (Fachsoziologie), πού δέν διαμορφώνει τήν έννοια της κοινωνικής τάξης μέσα από μιά κριτική της οικονομίας, αλλά από τίς δικές της ιδιαίτερες παρατηρήσεις, κριτήριο, γιά τό πού ανήκει ταξικά ό θεωρητικός, δέν αποτελεί ούτε ή πηγή των εισοδημάτων του ούτε τό πραγματικό περιεχόμενο της θεωρίας του, αλλά τό τυπικό στοιχείο του μόρφωσής του. Αυτό πού συνιστά τή «διάνοηση» σάν ένα ιδιαίτερο κοινωνικό ή ακόμη καί υπερχωρικό στρώμα, είναι ή δυνατότητα μιάς εύρύτερης θεώρησης· όχι, βέβαια, αυτής πού διαθέτει κάποιος μεγαλοβιομήχανος, νά γνωρίζει δηλαδή τίς συνθήκες της παγκόσμιας αγοράς καί νά διευθύνει παρασκηνιακά όλόκληρα κράτη, αλλά εκείνης πού έχουν οί καθηγητές πανεπιστημίου καί οί μεσαιοί κρατικοί υπάλληλοι, οί γιατροί, οί δικηγόροι κλπ. 'Αν καθήκον του κριτικού θεωρητικού είναι ή μείωση της έντασης ανάμεσα στή δική του αντίληψη καί στήν καταπιεσμένη κοινωνία, πάνω στήν όποία στοχάζεται, στήν κοινωνιολογική σύλληψη, πού μόλις εκθέσαμε, ή αιώρηση υπεράνω τάξεων αποτελεί, αντίθετα, ουσιαστικές χαρακτηριστικό γνώρισμα της διάνοησης, ένα είδος προνομίου, γιά τό όποίο πρέπει νά είναι περήφανη¹⁷. 'Η ούδετερότητα μιάς τέτοιας κατηγορίας άντιστοιχεί στήν άφηρημένη αυτογνωσία του στοχαστή. Στά πλαίσια του δυτικού φιλελευθερισμού ή Γνώση εμφανίζεται στήν κατανάλωση σάν ένα σύνολο γνώσεων, πού μπορούν κάτω απ' όρισμένες συνθήκες νά χρησιμοποιηθούν, χωρίς νά ενδιαφέρει τό είδος τους· ή ειδική κοινωνιολογία φτάνει στά δικά της θεωρητικά συμπεράσματα μέ τόν ίδιο ακριβώς τρόπο. 'Ο Μάρξ καί ό Mises, ό Λένιν κι ό Liefmann, ό Jaures κι ό Jevons όλοι αυτοί ανήκουν κοινωνιολογικά στό ίδιο κεφάλαιο, εκτός, βέβαια, αν αφήσουμε όλους τους πολιτικούς απ' έξω καί

τούς δάλουμε στά θρανία σάν πιθανούς μαθητές απέναντι στους πολιτικούς επιστήμονες, κοινωνιολόγους και φιλόσοφους, πού είναι οί πραγματικοί γνώστες. 'Απ' αυτούς θά διδαχθούν κατόπιν οί πολιτικοί νά χρησιμοποιούν «αυτά ή εκείνα τά μέσα» όταν παίρνουν «αυτήν ή εκείνη τή θέση»· θά διδαχθούν, αν ή πρακτική τους τοποθέτηση μπορεί εν γένει νά υποστηριχθεί «μέ έσωτερική συνέπεια»¹⁸. Έγκαθιδρύεται έτσι ένας καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στους ανθρώπους, πού επηρεάζουν τήν ιστορική εξέλιξη μέ τή συμμετοχή τους στους κοινωνικούς αγώνες, και στους κοινωνιολόγους, πού κάνουν τή διάγνωση και υποδεικνύουν τό κοινωνικό στίγμα του καθένα.

Η κριτική θεωρία αντίτιθεται στή φορμαλιστική έννοια του πνεύματος, ή όποία στηρίζει τέτοιες αντιλήψεις περί διανοουμένων. Σύμφωνα μέ τήν κριτική θεωρία υπάρχει μόνο μία αλήθεια· και τά θετικά κατηγορήματα της εντιμότητας και της έσωτερικής συνέπειας, της λογικότητας, της τάσης για ειρήνη, έλευθερία κι ευτυχία δέν μπορούν ν' αποδοθούν μέ τήν ίδια έννοια σέ καμιά άλλη θεωρία και πρακτική. Δέν υπάρχει καμιά θεωρία της κοινωνίας – συμπεριλαμβανομένης και της γενικευμένης κοινωνιολογίας – πού νά μήν έμπεριέχει και πολιτικά συμφέροντα, ή αλήθεια των όποιων θά πρέπει νά κρίνεται πάλι μέσα στην πράξη και τή σκέψη· απ' τή συγκεκριμένη, δηλαδή, ιστορική δραστηριότητα κι όχι απ' τόν φαινομενικά ουδέτερο στοχασμό. Είναι εντελώς παραπλανητικό νά παρουσιάζεται ό διανοούμενος σάν ένα άτομο πού χρειάζεται νά εκτελέσει πρώτα μόνο του μία δύσκολη διανοητική εργασία, προκειμένου νά επιλέξει ανάμεσα σέ επαναστατικούς, φιλελεύθερους ή φασιστικούς σκοπούς και δρόμους. Η κατάσταση έχει αλλάξει εδώ και αρκετούς αιώνες. Η πρωτοπορία χρειάζεται τή φρόνηση για τόν πολιτικό αγώνα πού διεξάγει κι όχι τίς ακαδημαϊκές υποδείξεις για τό λεγόμενο κοινωνικό της στίγμα. Σέ μία εποχή μάλιστα, κατά τήν όποία οί φιλελεύθερες δυνάμεις της Εύρώπης είναι οί ίδιες αποπροσανατολισμένες και αναζητούν τήν αναμόρφωσή τους· σέ μία εποχή, κατά τήν όποία τά πάντα εξαρτώνται απ' τίς αποχρώσεις μέσα στό ίδιο τό κίνημα· σέ μία εποχή, κατά τήν όποία, παρά τόν ήρωισμό μερικών, ή αυτενέργεια, ή έμπειρία και ή γνώση των μαζών απειλούνται μέ εκμηδένιση απ' τήν αδιαφορία για τό συγκεκριμένο περιεχόμενο, τήν όποία συνεπάγονται ή ήττα, ή απόγνωση και ή διεφθαρμένη γραφειοκρατία· σέ μία τέτοια εποχή λοιπόν, ή άμερόληπτη και ως εκ τούτου άφρημένη έννοια της διανόησης δέν σημαίνει παρά μία σύλληψη των προβλημάτων, ή όποία συγκαλύπτει άπλως τ' άποφασιστικά έρωτήματα. Τό πνεύμα είναι φιλελεύθερο. Δέν άνέχεται κανέναν έξωτερικό καταναγκασμό, καμιά προσαρμογή

των συμπερασμάτων του στή θέληση της όποιασδήποτε δύναμης. 'Ωστόσο, δέν είναι άποσπασμένο απ' τή ζωή της κοινωνίας· δέν αίωρείται από πάνω της. Στο βαθμό πού άποσκοπει σέ μιάν αυτονομία, σέ μιά κυριαρχία των ανθρώπων πάνω στην ίδια τους τή ζωή και πάνω στή φύση, μπορεί ν' αναγνωρίσει αυτή του τήν τάση σάν μία δρώσα ιστορική δύναμη. Θεωρούμενη άπομονωμένη, ή διαπίστωση αυτής της τάσης φαίνεται ουδέτερη· αλλά όπως ακριβώς τό πνεύμα δέν μπορεί νά τήν αναγνωρίσει αν δέν έχει συμφέρον γι' αυτό, έτσι δέν μπορεί και νά τή μετατρέψει σέ καθολική συνείδηση αν δέν διαθέτει μία πραγματική δύναμη. Μ' αυτή τήν έννοια τό πνεύμα δέν είναι φιλελεύθερο. Οί επιχειρούμενες κατά καιρούς διανοητικές προσπάθειες, πού δέν συνδέονται συνειδητά μέ μία καθορισμένη πρακτική, αλλά θεωρούν δικά τους διάφορα ζητήματα, ανάλογα μέ τίς έναλλασσόμενες ακαδημαϊκές ή κάποιες άλλες, πολλά ύποσχόμενες, ασχολίες, μπορούν, βέβαια, νά προσφέρουν χρήσιμες υπηρεσίες προς τή μία ή τήν άλλη ιστορική κατεύθυνση· μπορούν όμως, αντίστροφα, και ν' αναστείλουν ή ν' άποτρέψουν τήν πνευματική εξέλιξη παρά τήν ένδεχόμενη τυπική τους όρθότητα – ποιό, εξάλλου, θεωρητικό οίκοδόμημα, όσο βαθιά λαθεμένο κι αν είναι, δέν μπορεί σέ τελευταία ανάλυση νά εκπληρώσει τήν άπαίτηση της τυπικής όρθότητας; Η άφρημένη και παγιωμένη σέ κοινωνιολογική κατηγορία έννοια της διανόησης, πού όφείλει παράλληλα νά έχει και ιεραποστολικές λειτουργίες, είναι, απ' τήν ίδια της τή δομή, μία απ' τίς ύποστασιοποιήσεις της εξειδικευμένης επιστήμης. Η κριτική θεωρία δέν είναι ούτε «βαθιά ριζωμένη» όπως ή ολοκληρωτική προπαγάνδα, ούτε «ελεύθερα αίωρούμενη» όπως ή φιλελεύθερη διανόηση.

'Απ' τίς διαφορετικές λειτουργίες της παραδοσιακής και της κριτικής σκέψης προκύπτουν και οί διαφορές τους ως προς τή λογική δομή. Οί βασικές προτάσεις της παραδοσιακής θεωρίας όρίζουν τίς γενικές έννοιες, μέσα στις όποιες θά πρέπει νά συμπεριληφθούν όλα τά γεγονότα ενός ειδικού πεδίου: τήν έννοια π.χ. μιάς φυσικής διαδικασίας στή Φυσική ή μιάς οργανικής διαδικασίας στή Βιολογία. 'Ενδιάμεσα υπάρχει μία ιεραρχία γενών και ειδών μ' όλες τίς αντίστοιχες σχέσεις ύπαγωγής. Τά γεγονότα είναι μεμονωμένες περιπτώσεις, άνάτυπα ή ένσαρκώσεις των ειδών. Δέν υπάρχουν χρονικές διαφορές ανάμεσα στις μονάδες του συστήματος. Ο ήλεκτρισμός δέν προϋπάρχει ενός ήλεκτρικού πεδίου κι αντίστροφα τό πεδίο δέν προϋπάρχει του ήλεκτρισμού, όπως ακριβώς και ό σκύλος σάν τέτοιος ούτε προϋπάρχει, ούτε έπεται των ιδιαίτερων σκύλων. Μπορεί, βέβαια, για τήν άτομική γνώση νά ισχύει ή μία ή ή άλλη χρονική ακολουθία αυτών των σχέσεων· κάτι τέτοιο πάντως δέν συμβαίνει και μέ τά ίδια τά άν-

τικείμενα. Ἡ Φυσική ἔχει, ἐπίσης, ξεπεράσει τήν αντίληψη πού θεωρεῖ τὰ γενικά χαρακτηριστικά σάν δυνάμεις κρυμμένες μέσα στά συγκεκριμένα γεγονότα καί ὑποστασιοποιεῖ αὐτές τίς σχέσεις· μόνο στήν κοινωνιολογία ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἀσάφεια πάνω σ' αὐτό τό θέμα. Οἱ ἐνδεχόμενες προσθήκες νέων εἰδῶν ἢ ὁποιεσδήποτε ἄλλες ἀλλαγές στό σύστημα δέν σημαίνουν συνήθως κατ' ἀνάγκην ὅτι οἱ προηγουμένοι προσδιορισμοί εἶναι ἄκαμπτοι καί πρέπει κατά συνέπεια νά θεωρηθοῦν ἀκατάλληλοι, κι αὐτό γιατί ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ν' ἀλλάξει ἡ σχέση πρός τό ἀντικείμενο ἢ ἀκόμη καί τό ἴδιο τό ἀντικείμενο, χωρίς ὅμως νά χάσει τήν ταυτότητά του. Οἱ ἀλλαγές θεωροῦνται μάλλον σάν συμπλήρωση τῶν ἐλλείψεων τῆς προηγούμενης γνώσης μας ἢ σάν ἀντικατάσταση ὁρισμένων μερῶν τοῦ ἀντικειμένου ἀπό ἄλλα – ἕνας χάρτης θεωρεῖται, γιά παράδειγμα, ξεπερασμένος, γιατί στόν μεταξὺ ἔχουν ξεχερσωθεῖ δάση, ἔχουν κτισθεῖ νέες πόλεις ἢ ἔχουν μετατεθεῖ τὰ παλιά σύνορα. Ἔτσι ἐννοεῖ ἡ λεγόμενη συμπερασματική Λογική ἢ Λογική τῆς νόησης καί τῆ ζωντανῆς ἐξέλιξης. Τό ὅτι αὐτός ὁ ἄνθρωπος εἶναι τώρα παιδί καί ὕστερα ἐνήλικας, σημαίνει, σύμφωνα μ' αὐτήν, ὅτι ὑπάρχει ἕνας σταθερός καί ἀναλλοίωτος πυρήνας: «Αὐτός ὁ ἄνθρωπος». Σ' αὐτό τόν πυρήνα ἀποδίδονται, ἡ μία μετά τήν ἄλλη, καί οἱ δύο κατηγορικές ιδιότητες: παιδί καί ἐνήλικας. Σύμφωνα μέ τό θετικισμό, ἀντίθετα, τίποτε δέν παραμένει ταυτό, ἀλλά πρῶτα ὑπάρχει ἐκεῖ ἕνα παιδί, ὕστερα ἕνας ἐνήλικας· πρόκειται γιά δύο διαφορετικές πραγματικότητες. Ἡ θετικιστική Λογική δέν μπορεῖ νά συλλάβει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀλλάζει καί παρ' ὅλα αὐτά διατηρεῖ μιά ταυτότητα μέ τόν ἑαυτό του.

Ἡ κριτική θεωρία τῆς κοινωνίας ξεκινᾷ ἐπίσης μέ ἀφηρημένους καθορισμούς· πραγματευόμενη, λοιπόν, τή σημερινή ἐποχή, ξεκινᾷ μ' ἕνα χαρακτηρισμό τῆς οἰκονομίας, πού στηρίζεται στήν ἀνταλλαγή¹⁹. Οἱ ἐννοίες πού ἐμφανίζονται στόν Μάρξ, ὅπως ἐμπόρευμα, ἀξία καί χρήμα, μποροῦν νά λειτουργήσουν σάν εἰδολογικές ἐννοίες (Gattungsleggriffe) ὅταν, γιά παράδειγμα, οἱ συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις κρίνονται σάν σχέσεις ἀνταλλαγῆς ἢ ὅταν γίνεται ἀναφορά στόν ἐμπορευματικό χαρακτήρα τῶν ἀγαθῶν. Ἀλλά ἡ θεωρία δέν ἐξαντλεῖται στήν ἀπλή συσχέτιση τῶν ἐννοιῶν μέ τήν πραγματικότητα μέσω κάποιων ὑποθέσεων. Ἀπ' τήν ἀρχή κιόλας, δίνεται μιά γενική περιγραφή τοῦ μηχανισμοῦ, βάσει τοῦ ὁποίου ἡ ἀστική κοινωνία, μετά τήν κατάργηση τῶν φεουδαρχικῶν ρυθμίσεων τοῦ συντεχνιακοῦ συστήματος καί τῆς δουλοπαροικίας, δέν καταρρέει ἀμέσως ἐξαιτίας τῆς хаοτικῆς βασικῆς τῆς ἀρχῆς, ἀλλά κατορθώνει νά ἐπιζήσει. Καταδειχνέται ὁ ρυθμιστικός ρόλος τῆς ἀνταλλαγῆς, πού στηρίζει τήν ἀστική οἰκονομία. Τόσο ἡ ἀρκετᾶ ἐκδηλῶ νέα ἀντίληψη γιά τήν ἀλληλεπίδρα-

ση ἀνάμεσα στήν κοινωνία καί τῇ φύση, ὅσο κι ἡ ἰδέα μιάς ἐνείας ἐποχῆς γιά τήν κοινωνία, τήν αὐτοσυντήρησή της κλπ. πηγάζουν ἤδη ἀπό μιά σέ βάθος ἀνάλυση, πού καθοδηγεῖται ἀπ' τό ἐνδιαφέρον γιά τό μέλλον. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στίς πρωταρχικές ἐννοιολογικές συνάψεις καί τόν πραγματικό κόσμο δέν εἶναι στήν οὐσία τῆς μιάς σχέσης ἀνάμεσα σέ εἶδη καί ἀνάπτυξη. Ἡ περιγραφόμενη ἀπ' τή θεωρία ἀνταλλακτική σχέση κυριαρχεῖ πάνω στήν κοινωνική πραγματικότητα ἐξαιτίας τῆς δικῆς τῆς δυναμικῆς, ὅπως περίπου ὁ μεταβολισμός ἐλέγχει σέ μεγάλο βαθμό τή λειτουργία ἐνός φυσικοῦ ἢ ζωικοῦ οργανισμοῦ. Καί στήν κριτική θεωρία, βέβαια, πρέπει νά ἐνταχθοῦν ἐπιπλέον εἰδικά στοιχεῖα, προκειμένου, ξεκινώντας ἀπ' αὐτή τή βασική δομή, νά φθάσουμε στή διαφοροποιημένη πραγματικότητα. Ἀλλά ἡ ἐνταξη τέτοιων καθορισμῶν – ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ὑπαρξή ἀποθεμάτων χρυσοῦ, ἡ ἐπέκταση τοῦ νέου τρόπου παραγωγῆς σέ προκαπιταλιστικά ἀκόμη ὁργανωμένους τομεῖς τῆς κοινωνίας, τό ἐξωτερικό ἐμπόριο κλπ. – δέν γίνεται μέ τή μέθοδο τῆς ἀπλῆς λογικῆς παραγωγῆς, ὅπως στήν ἐξειδικευμένη θεωρία. Γιά κάθε δῆμα ἀπαιτεῖται πολύ περισσότερο ὅλη ἐκείνη ἡ γνώση γιά τόν ἄνθρωπο καί τῇ φύση, πού ὁρίζεται συσσωρευμένη στίς ἐπιστῆμες καί στήν ἱστορική ἐμπειρία. Αὐτό εἶναι προφανές, ὅταν ἀναφερόμαστε στή θεωρία τῆς βιομηχανικῆς τεχνικῆς. Ἀλλά στά πλαίσια τῆς διανοητικῆς ἐξέλιξης, πού μόλις ἀναλύσαμε, ἡ λεπτομερὴς γνώση γιά τοὺς τρόπους τῶν ἀνθρώπινων ἀντιδράσεων ἐφαρμόζεται καί πρός ἄλλες κατευθύνσεις. Ἡ διαπίστωση π.χ. ὅτι τὰ κατώτερα στρώματα τῆς κοινωνίας ἔχουν, ὑπὸ ὁρισμένες συνθήκες, τὰ περισσότερα παιδιά, παίζει σπουδαῖο ρόλο, προκειμένου νά ἐρμηνευτεῖ τό πῶς ἡ ἀστική κοινωνία τῆς ἀνταλλαγῆς ὁδηγεῖ ἀναγκαστικά στόν καπιταλισμό μέ τίς ἐφεδρικές στρατιές ἐργατῶν στή βιομηχανία καί τίς οἰκονομικές κρίσεις του. Ἡ ψυχολογική αἰτιολόγηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ἀφήνεται στή δικαιοδοσία τῆς παραδοσιακῆς θεωρίας. Ἡ κριτική θεωρία τῆς κοινωνίας ξεκινᾷ, λοιπόν, ἔχοντας μιά συγκεκριμένη ἰδέα γιά τήν ἀπλή ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων· ἡ ἰδέα αὕτη καθορίζεται ἀπό κάποιες σχετικὰ γενικές ἐννοίες. Ἡ κριτική θεωρία στηρίζεται στή συνολική διαθέσιμη Γνώση σάν προϋπόθεσή της κι ἐξετάζει ἕνα ὕλικό τό ὁποῖο ἰδιοποιεῖται ἀπό κάποιες ἄλλες ἢ τίς δικῆς τῆς ἔρευνες. Λαμβάνοντας, κατόπιν, ὑπ' ὄψη τίς δεδομένες ιδιότητες ἀνθρώπων καί πραγμάτων, οἱ ὁποῖες φυσικά ἀλλάζουν κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ἀνταλλακτικῆς κοινωνίας, ἡ κριτική θεωρία δείχνει πῶς αὕτη ἡ κοινωνία ἀπ' τήν ἐξειδικευμένη ἐπιστήμη τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, ὁδηγεῖ ἀναγκαστικά στήν ὀξυνση τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων καί στοὺς πολέμους ἢ τίς ἐπαναστάσεις τῆς σημερινῆς ἱστορικῆς περιόδου.

Τόσο ή παραπάνω αναγκαιότητα όσο κι ό άφηρημένος χαρακτήρας τών θεωρητικών έννοιών, κατανοούνται εδώ μέ παρόμοιο και ταυτόχρονα διαφορετικό τρόπο άπ' ό,τι στην παραδοσιακή θεωρία. Καί στά δύο είδη θεωρίας ή αύστηρότητα της λογικής παραγωγής εξαρτάται άπ' τό κατά πόσον ό ισχυρισμός γιά τήν όρθότητα τών γενικών καθορισμών περικλείει μέ ίκανοποιητικό τρόπο τόν ισχυρισμό γιά τήν εμφάνιση ορισμένων πραγματικών σχέσεων. (Στήν περίπτωση ενός ήλεκτρικού φαινόμενου π.χ.: έπειδή ή έννοια του ήλεκτρισμού έχει αυτά κι εκείνα τά χαρακτηριστικά θά πρέπει νά συμβεί αυτό κι εκείνο). Στο βαθμό πού ή κριτική θεωρία της κοινωνίας παράγει λογικά τίς παρούσες συνθήκες άπ' τήν έννοια της άπλής ανταλλαγής, περιέχει πράγματι καί αυτό τό είδος αναγκαιότητας: μόνο πού της είναι σχετικά άδιάφορη ή γενίκευση μιάς τέτοιας ύποθετικής μορφής. 'Η έμφαση, δηλαδή, δέν δίνεται στο ό,τι εκεί όπου κυριαρχεί μιά κοινωνία βασισμένη στην άπλή ανταλλαγή πρέπει κατ' ανάγκη νά αναπτυχθεί κι ό καπιταλισμός – έστω κι άν αυτό άληθεύει: αλλά δίνεται στο ό,τι αυτή ή πραγματική καπιταλιστική κοινωνία, ή όποία, ξεκινώντας άπ' τήν Εύρώπη, εξαπλώθηκε σ' όλο τόν κόσμο καί γιά τήν όποία ύποστηρίζεται ή ισχύς της θεωρίας, μπορεί έν γενεί νά παραχθεί λογικά άπ' τή βασική σχέση ανταλλαγής. 'Ενώ, λοιπόν, κι αυτές άκόμη οί κατηγορικές κρίσεις τών ειδικών έπιστημών έχουν κατά βάση έναν ύποθετικό χαρακτήρα: κι ενώ οί ύπαρξιακές κρίσεις γίνονται, στην καλύτερη περίπτωση, άνεκτές μόνο σέ ιδιαίτερα κεφάλαια, στα περιγραφικά ή πρακτικά μέρη αυτών τών έπιστημών²⁰, ή κριτική κοινωνική θεωρία στο σύνολό της είναι, αντίθετα, τό ανάπτυγμα μιάς καί μοναδικής ύπαρξιακής κρίσης (Existentialurteil: κρίση (έπί) του ύπάρχοντος). Λέει, σέ γενικές γραμμές, ό,τι ή βασική μορφή της ιστορικά δεδομένης έμπνευματικής οίκονομίας, πάνω στην όποία στηρίζεται ή νεότερη 'Ιστορία, περικλείει τίς έσωτερικές κι έξωτερικές αντιθέσεις της εποχής καί τίς αναπαράγει συνεχώς σέ όξυμένη μορφή: έτσι μετά από μιά περίοδο ανόδου, ανάπτυξης τών ανθρώπινων δυνάμεων καί χειραφέτησης του άτομου, μετά από μιά τεράστια επέκταση της ανθρώπινης κυριαρχίας πάνω στη φύση, ή βασική αυτή μορφή αναστέλλει τελικά τήν παραπέρα εξέλιξη καί οδηγεί τήν κοινωνία πρός μιά νέα βαρβαρότητα. Στα πλαίσια αυτής θεωρίας τά έπιμέρους διανοητικά θέματα έχουν – ως πρός τίς προθέσεις τους τουλάχιστον – τήν ίδια αύστηρότητα μέ τίς λογικές παραγωγές όποιασδήποτε ειδικευμένης έπιστημονικής θεωρίας: τό καθένα άπ' αυτά είναι μιά στιγμή στη διαδικασία διαμόρφωσης μιάς συνοπτικής ύπαρξιακής κρίσης. Μεμονωμένες προτάσεις μπορούν νά μετατραπούν σέ γενικές ή ειδικές ύποθετικές κρίσεις

καί νά χρησιμοποιηθούν μέ τήν παραδοσιακή έννοια της θεωρίας – όπως π.χ. ή ιδέα ό,τι σέ συνθήκες αύξανόμενης παραγωγικότητας τό κεφάλαιο κανονικά άπαξιώνεται. Σέ όρισμένα μέρη της θεωρίας προκύπτουν, έτσι, προτάσεις, πού δύσκολα συσχετίζονται μέ τήν πραγματικότητα. 'Από τό γεγονός, δηλαδή, ό,τι ή αναπαράσταση ενός ένιαιίου αντικειμένου είναι άληθής στο σύνολό της, μόνο κάτω από ειδικές συνθήκες είναι δυνατόν νά συμπεράνουμε σέ ποιο βαθμό κάποια μεμονωμένα κι άποσπασμένα μέρη αυτής της αναπαράστασης ισχύουν γιά τ' αντίστοιχα μέρη του αντικειμένου. Τά προβλήματα, πού ανακύπτουν μόλις οί μερικές προτάσεις της κριτικής θεωρίας πρέπει νά εφαρμοστούν πάνω σέ κάποιες μοναδικές ή επαναλαμβανόμενες διαδικασίες της σημερινής κοινωνίας, άφορούν τήν καταλληλότητα της κριτικής θεωρίας γιά διανοητικά έγχειρήματα μέ προοδευτικό σκοπό κι όχι τήν ίδια τήν άλήθεια της. 'Η άνικανότητα τών ειδικών έπιστημών – καί ιδιαίτερα της σύγχρονης έννικης οίκονομίας – ν' άντλήσουν όφέλη άπ' τήν κριτική θεωρία, όταν έπεξεργάζονται καί θέτουν άποσπασματικά τά προβλήματα, δέν όφείλεται μόνο στις ίδιες ή στην κριτική θεωρία: αλλά στον εξειδικευμένο ρόλο, πού έχουν στη σημερινή πραγματικότητα.

Όπως ήδη εκθέσαμε, ή κριτική θεωρία, πού αντίτιθεται στο ισχύον, συνάγει κι αυτή τίς προτάσεις της πάνω στις πραγματικές σχέσεις από γενικές βασικές έννοιες, παρουσιάζοντας, έτσι, αυτές τίς σχέσεις σάν αναγκαίες. Μπορεί, λοιπόν, τά δύο είδη θεωρητικών δομών νά είναι όμοια σέ ό,τι άφορά τή λογική έννοια της αναγκαιότητας: διαφέρουν όμως σαφώς από τή στιγμή πού δέν πρόκειται άπλώς γιά τή λογική, αλλά γιά τήν έμπράγματη αναγκαιότητα, γιά τήν πραγματική, δηλαδή, ροή τών γεγονότων. 'Η δήλωση, π.χ. του βιολόγου, ό,τι ένα φυτό μαραίνειται αναγκαστικά βάσει έγγενών διαδικασιών ή ό,τι όρισμένες λειτουργίες του ανθρώπινου οργανισμού οδηγούν αναγκαία στην καταστροφή του, δέν εξετάζει άν κάποιες έξωτερικές επιδράσεις μπορούν νά έπηρεάσουν ή ν' αλλοιώσουν ολοκληρωτικά τό χαρακτήρα τέτοιων διαδικασιών. 'Ακόμα κι άν μιά ασθένεια χαρακτηρίζεται θεραπεύσιμη, ή πραγματική λήψη τών κατάλληλων θεραπευτικών μέσων θεωρείται σάν μιά συνθήκη έξωτερική ως πρός τήν ίδια τή θεραπεία, σάν μιά τεχνική ύπόθεση καί συνεπώς σάν μιά σειρά γεγονότων πού δέν άφορά τήν καθυτην ουσία της θεωρίας. 'Η αναγκαιότητα, άπ' τήν όποία κυριαρχείται ή κοινωνία, θά μπορούσε μ' αυτή τήν έννοια νά θεωρηθεί σάν μιά βιολογική αναγκαιότητα: κι ό ιδιαίτερος χαρακτήρας της κριτικής θεωρίας θά μπορούσε ν' άμφισβητηθεί μέ τήν αίτιολογία ό,τι τόσο στη βιολογία, όσο καί σ' άλλες φυσικές έπιστήμες ό τρόπος της θεωρητικής

κατασκευής των επιμέρους διαδικασιών είναι παρόμοιος μ' εκείνον της κριτικής κοινωνικής θεωρίας, πού εκθέσαμε παραπάνω. Η εξέλιξη της κοινωνίας θά ισχυε, έτσι, σάν μιά καθορισμένη σειρά γεγονότων, γιά τήν αναπαράσταση των οποίων χρησιμοποιούνται τά συμπεράσματα από διάφορα πεδία έρευνας – όπως ακριβώς ένας γιατρός κατά τήν παρακολούθηση της πορείας μιάς ασθένειας, ή ένας γεωλόγος αναφερόμενος στήν προϊστορία της γής εφαρμόζουν διάφορες γνώσεις από άλλους επιστημονικούς κλάδους. Η κοινωνία, μ' άλλα λόγια, θά εμφανιζόταν σάν μιά μεμονωμένη περίπτωση, πού κρίνεται στή βάση ειδικών επιστημονικών θεωριών.

Όσες αναλογίες ωστόσο κι αν ισχύουν ανάμεσα σ' όλες αυτές τίς διανοητικές προσπάθειες, υπάρχει εντούτοις μιά διαφορά αποφασιστικής σημασίας, ως πρός τή σχέση μεταξύ υποκειμένου κι αντικειμένου και συνεπώς ως πρός τήν αναγκαιότητα του υπό κρίση γεγονότος. Τό αντικείμενο, πού πραγματεύεται ο ειδικός επιστήμονας, δέν επηρεάζεται καθόλου απ' τή δική του ιδιαίτερη θεωρία. Υποκείμενο κι αντικείμενο είναι αυστηρά διαχωρισμένα μεταξύ τους, ακόμα κι αν αποδεικνυόταν ότι σέ κάποια μετέπειτα χρονική στιγμή τό αντικειμενικό συμβάν επηρεάστηκε πράγματι απ' τήν ανθρώπινη επέμβαση: στήν επιστήμη ή επέμβαση αυτή θεωρείται επίσης σάν ένα γεγονός. Τό αντικειμενικό συμβάν είναι υπερβατικό σέ σχέση μέ τή θεωρία· κι ή ανεξαρτησία του αποτελεί μέρος της αναγκαιότητάς του: ο παρατηρητής σάν τέτοιος δέν μπορεί ν' αλλάξει τίποτε στό γεγονός. Άλλά ή συνειδητά κριτική συμπεριφορά ανήκει στήν ανάπτυξη της κοινωνίας. Η κατασκευή της ιστορικής εξέλιξης σάν του αναγκαίου προϊόντος ενός οικονομικού μηχανισμού έμπεριέχει ταυτόχρονα τόσο τή διαμαρτυρία εναντίον αυτής της τάξης-πραγμάτων – διαμαρτυρία πού πηγάει κι ή ίδια απ' αυτόν τό μηχανισμό – όσο και τήν ιδέα ενός αυτοκαθορισμού του ανθρώπινου γένους, τήν ιδέα, δηλαδή, μιάς κατάστασης, όπου οι πράξεις του ανθρώπου δέν θά απορρέουν από κάποιο μηχανισμό αλλά απ' τίς δικές του αποφάσεις. Η κρίση γιά τήν αναγκαιότητα της μέχρι τώρα πορείας των γεγονότων έξυπνοει έδω και τόν αγώνα γιά τή μετατροπή της από μιά τυφλή σέ μιά γεμάτη νόημα αναγκαιότητα. Τό νά σκέπτεται κανείς τό αντικείμενο της θεωρίας διαχωρισμένο απ' αυτήν αποτελεί μιά παραποίηση, πού οδηγεί είτε στόν εφησυχασμό είτε στόν κονφορμισμό. Κάθε μέρος της θεωρίας προϋποθέτει τήν κριτική και τόν αγώνα εναντίον του ισχύοντος σέ μιά κατεύθυνση, πού καθορίζεται απ' τήν ίδια τή θεωρία.

Όχι χωρίς λόγο – έστω κι αν δέν είχαν πάντοτε απόλυτο δίκιο – οι θεωρητικοί της γνώσης, πού ξεκινούν απ' τή φυσική, κατέ-

κριναν τή σύγχυση των αιτίων μέ τή δράση των δυνάμεων και αντικατέστησαν τήν έννοια του αίτιου μ' εκείνη της συνθήκης ή της λειτουργίας. Γιά τό είδος της σκέψης, πού άπλως καταγράφει, δέν υπάρχουν παρά σειρές φαινομένων, ποτέ δυνάμεις κι αντίθετες δυνάμεις· κάτι τέτοιο δέν έχει θέδια νά κάνει μέ τή φύση, αλλά μέ τήν ουσία αυτής της σκέψης. Μέ τήν εφαρμογή αυτής της μεθόδου πάνω στήν κοινωνία προκύπτουν ή στατιστική κι ή περιγραφική κοινωνιολογία, πού μπορεί νά είναι σημαντικές γιά οποιοδήποτε σκοπό, ακόμη και γιά τήν κριτική θεωρία. Γιά τήν παραδοσιακή επιστήμη αναγκαία είναι είτε τά πάντα είτε απολύτως τίποτε: ανάλογα μέ τό αν αναγκαιότητα σημαίνει τήν ανεξαρτησία των γεγονότων απ' τόν παρατηρητή ή τή δυνατότητα απόλυτα θέδιων προγνώσεων. Στο βαθμό, όμως, πού τό υποκείμενο – ακόμη και ως σκεπτόμενο – δέν απομονώνεται ολοκληρωτικά απ' τούς κοινωνικούς αγώνες, στους οποίους συμμετέχει και δέν θεωρεί τή γνώση και τήν πράξη άπλως σάν διακεκριμένες έννοιες, ή αναγκαιότητα έχει μιάν άλλη έννοια. Όσον καιρό ή αναγκαιότητα δέν κυριαρχείται απ' τόν άνθρωπο και του αντιπαράτίθεται, ισχύει απ' ενός σάν τό βασίλειο της φύσης πού δέν πρόκειται ποτέ νά εξαφανιστεί τελείως, παρά τίς όποιεσδήποτε μελλοντικές έπιτεύξεις, κι απ' έτέρου σάν ή αδυναμία της μέχρι τώρα κοινωνίας νά οργανώσει συνειδητά και σκόπιμα τήν πάλη της μ' αυτή τή φύση. Έδω έννοούνται και οι δυνάμεις και οι αντίθετες δυνάμεις. Τά δύο στοιχεία αυτής της έννοιας της αναγκαιότητας – δύναμη της φύσης κι ή αδυναμία των ανθρώπων – συναρτώνται μεταξύ τους: στηρίζονται πάνω στίς βιωμένες απ' τούς ίδιους τούς ανθρώπους προσπάθειες ν' άπελευθερωθούν απ' τόν καταναγκασμό της φύσης κι από εκείνες τίς μορφές της κοινωνικής ζωής και της νομικής, πολιτικής και πολιτισμικής τάξης-πραγμάτων, πού έχουν μετατραπεί σέ εμπόδια. Οι προσπάθειες αυτές ανήκουν στήν πραγματική τάση προς μιά κατάσταση-πραγμάτων, όπου αυτό πού θά θέλουν οι άνθρωποι θά είναι και αναγκαίο κι όπου ή αναγκαιότητα του αντικειμένου θά γίνει ή αναγκαιότητα ενός λογικά ελεγχόμενου γεγονότος. Η δυνατότητα εφαρμογής, ακόμα κι ή κατανόηση αυτών, όπως και άλλων έννοιων του κριτικού είδους σκέψης, συνδέονται μέ τή δραστηριότητα, τίς προσπάθειες και τή θέληση του ίδιου του γνωστικού υποκειμένου. Η προσπάθεια νά παραμερίσουμε τήν έλλειπτική κατανόηση τέτοιων ιδεών και του τρόπου, μέ τόν όποιο άλληλοσυνδέονται, αυξάνοντας άπλως τή λογική τους σαφήνεια, δίνοντας φαινομενικά ακριβέστερους όρισμούς ή ακόμη και δημιουργώντας μιά «ένιαία γλώσσα», είναι καταδικασμένη σέ άποτυχία. Γιατί δέν πρόκειται έδω γιά κάποια παρανόηση, αλλά γιά τήν

πραγματική αντίθεση ανάμεσα σέ διαφορετικούς τρόπους συμπεριφοράς. 'Η έννοια τής αναγκαιότητας στην κριτική θεωρία είναι ή ίδια μιά έννοια κριτική· προϋποθέτει τήν έννοια τής ελευθερίας, έστω κι αν αυτή δέν υπάρχει ακόμη. 'Η παράσταση τής ελευθερίας σάν μιās ελευθερίας, πού είναι ήδη πάντα παρούσα, ακόμη κι αν οί άνθρωποι είναι σκλαβωμένοι, μιās καθαρά έσωτερικής, δηλαδή, ελευθερίας, άνήκει στόν ιδεαλιστικό τρόπο σκέψης. 'Η τάση αυτής τής όχι απόλυτα αναληθοῦς αλλά όπωσδήποτε στρεβλωμένης ιδέας, εκφράστηκε μέ τή μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια από τόν νεαρό Φίχτε: «Είμαι, τώρα, απόλυτα πεπεισμένος ότι ή ανθρώπινη δούληση είναι ελεύθερη κι ότι σκοπός τής ύπαρξής μας δέν είναι ή μακαριότητα τής εὐτυχίας αλλά τό νά εἴμαστε ἄξιοι γιά τήν εὐτυχία»²¹. 'Εδῶ καταδειχνεται ή πραγματική ταυτότητα τῶν ριζικῶν μεταφυσικῶν αντιθέσεων καί Σχολῶν. 'Ο ισχυρισμός γιά τήν απόλυτη αναγκαιότητα τῶν γεγονότων κι ὁ ισχυρισμός γιά τήν πραγματική ελευθερία, πού υπάρχει στό παρόν, είναι σέ τελευταία ἀνάλυση ταυτόσημοι: σημαίνουν τήν παραίτηση ἀπ' τήν πρακτική.

'Η ἀνικανότητα νά διανοηθοῦμε τήν ἐνότητα θεωρίας καί πρακτικῆς κι ὁ περιορισμός τῆς ἐννοίας τῆς ἀναγκαιότητας σέ μιὰ μοιραία ἀκολουθία γεγονότων βασίζονται γνωσιοθεωρητικά στην ὑποστασιοποίηση τοῦ καρτεσιανοῦ δυϊσμοῦ μεταξύ σκέψης καί Εἶναι. 'Ο δυϊσμός αὐτός βρίσκεται σέ ἀντιστοιχία τόσο μέ τή φύση ὅσο καί μέ τήν ἀστική κοινωνία, στό βαθμό πού ή τελευταία προσομοιάζει σ' ἕναν φυσικό μηχανισμό. 'Η θεωρία, πού γίνεται πραγματική δύναμη – αὐτοσυνείδηση τῶν ὑποκειμένων μιās μεγάλης ἱστορικῆς ἐπανάστασης – ὑπερβαίνει τά ὅρια τῆς κοσμοαντίληψης, γιά τήν ὁποία εἶναι τυπικός αὐτός ὁ δυϊσμός. 'Εφόσον ὁ στοχαστής δέν τόν ἔχει ἀπλῶς στό κεφάλι του, ἀλλά τόν ἐννοεῖ στά σοδαρά, δέν εἶναι σέ θέση νά δράσει αὐτοδύναμα. Παραμένοντας σύμφωνος μέ τόν δικό του τρόπο σκέψης εἴτε περιορίζεται νά ἐκτελεῖ αὐτό πού τοῦ καθορίζει ἕνα κλειστό αἰτιακό σύστημα τῆς πραγματικότητας, εἴτε καταγράφεται στατιστικά σάν μιὰ ἀσήμαντη ἀτομική περίπτωση. Σάν λογική ὄντοτητα εἶναι ἀδύναμος καί ἀπομονωμένος. 'Η ἀναγνώριση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας ἀποτελεῖ, βέβαια, ἕνα δῆμα γιά τό ξεπέρασμά της· ἀλλά ὑπείσρχεται στην ἀστική συνείδηση μόνο μέ μεταφυσική ἀνιστορική μορφή: σάν πίστη στό ἀναλλοίωτο τῶν κοινωνικῶν δομῶν, κυριαρχεῖ στό παρόν. Στή σκέψη τους οἱ ἄνθρωποι θεωροῦν τούς ἑαυτούς τους σάν ἀπλούς θεατές, παθητικούς συμμετόχους σ' ἕνα παντοδύναμο γίγνεσθαι, πού μπορεῖ ἴσως νά προβλεφθεῖ ὄχι ὅμως καί νά κυριαρχηθεῖ. Γνωρίζουν τήν ἀναγκαιότητα ὄχι μέ τήν έννοια ὀρισμένων γεγονότων, πού ἐπιβάλλουν οἱ ἴδιοι, ἀλλά

τέτοιων πού μποροῦν ἀπλῶς νά προβλεφθοῦν μέ κάποια πιθανότητα. Κι ὅταν ἀκόμη ἐπιτρέπεται ή ἀλληλοσυσχέτιση θέλησης καί σκέψης, θεώρησης καί πράξης, ὅπως σέ μερικούς τομείς τῆς νεότερης κοινωνιολογίας, αὐτή ἰσχύει μόνο ἀπό τήν ἀποψη μιās πολυπλοκότητας τοῦ ἀντικειμένου, πού πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη. Κάθε παρουσιαζόμενη θεωρία πρέπει ν' ἀντιστοιχηθεῖ ὅπωςδῆποτε στίς πρακτικές τοποθετήσεις καί τά κοινωνικά στρώματα, πού συναρτῶνται μαζί της. 'Αλλά τό ἴδιο τό ὑποκείμενο τῆς θεωρίας ἐξαιρεῖται: δέν ἔχει κανένα ἄλλο συμφέρον – ἐκτός ἀπ' τήν ἐπιστήμη του.

'Η διάχυτη στή σημερινή δημόσια ζωή ἐχθρότητα ἀπέναντι σέ καθετί τό θεωρητικό, στρέφεται στην πραγματικότητα ἐναντίον τῆς μετασχηματιστικῆς ἐκείνης δραστηριότητας, πού συνδέεται μέ τήν κριτική σκέψη. 'Όπου ή διαπίστωση κι ή ταξινόμηση δέν περιορίζονται πλέον στίς οὐδέτερες θεωρητικές κατηγορίες, πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τή ζωτική πρακτική στή δεδομένη μορφή της, ἐκεῖ δημιουργεῖται αὐτόματα καί μιὰ ἀντίδραση. Γιά τή μεγάλη πλειοψηφία τῶν κυριαρχουμένων ὑπάρχει ὁ ἀσυνείδητος φόβος ὅτι ή θεωρητική σκέψη θά μπορούσε ἐνδεχομένως ν' ἀποκαλύψει ὡς λαθεμένη καί περιττή τήν κοπιαστική προσπάθεια προσαρμογῆς τους στην πραγματικότητα· στούς ὠφελιμιστές δημιουργεῖται μιὰ γενική καχυποψία ἐναντίον οἰασδῆποτε διανοητικῆς αὐτοδυναμίας. 'Η τάση νά θεωρεῖται ή θεωρία σάν τό ἀντίθετο τοῦ θετικισμοῦ εἶναι τόσο ἰσχυρή, ὥστε πολλές φορές προσβάλλει κι αὐτήν ἀκόμη τήν ἀθῶα παραδοσιακή θεωρία. 'Επειδή μ' ἄλλα λόγια ή πιό προοδευτική μορφή σκέψης εἶναι σήμερα ή κριτική θεωρία τῆς κοινωνίας καί κάθε συνεπῆς διανοητική προσπάθεια, πού ἐνδιαφέρεται πραγματικά γιά τόν ἄνθρωπο, καταλήγει λογικά νά συνδεθεῖ μαζί της, δυσφημεῖται γενικά ὀλόκληρη ή θεωρία. 'Όποιαδῆποτε, ἐξάλλου, ἐπιστημονική δήλωση, πού δέν ἐκθέτει τά γεγονότα μέ βάση τίς πιό συνηθισμένες θεωρητικές κατηγορίες ἢ δέν τ' ἀναπαριστᾷ – ὅπου αὐτό εἶναι δυνατό – μέ τήν πιό οὐδέτερη, δηλαδή τή μαθηματική μορφή, κατηγορεῖται ἀμέσως ὅτι εἶναι ὑπερβολικά θεωρητική. Αὐτή ή θετικιστική στάση δέν εἶναι ἀπαραίτητα ἀπλῶς ἐχθρική πρὸς τήν πρόοδο. 'Όσο κι αν κατὰ τίς ὀξυμένες ταξικές ἀντιθέσεις τῶν τελευταίων αἰῶνων ή κυριαρχία ἐπρεπε σέ μεγάλο βαθμό νά στηριχθεῖ στούς πραγματικούς μηχανισμούς-δύναμης, ἐντούτοις ή ἰδεολογία ἀπέτελεσε ἕναν ὄχι ἀμελητέο συνεκτικό παράγοντα τοῦ εὐθραυστου κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος. Μέσα στό σύνθημα νά μείνουμε στην πραγματικότητα καί ν' ἀποφύγουμε κάθε εἶδους αὐταπάτη, διατηρεῖται ἀκόμα καί σήμερα ἕνα στοιχεῖο ἀντίδρασης ἐναντίον τοῦ δεσμοῦ μεταξύ καταπίεσης καί μεταφυσικῆς. Θά 'ταν, ὥστόσο,

λάθος νά παραγνωρίσουμε τήν ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στον εμπειριστικό διαφωτισμό του 18ου αιώνα καί σ' αὐτόν τοῦ παρόντος. Τότε, ἡ καινούργια κοινωνία εἶχε ἤδη ἀναπτυχθεῖ μέσα στά πλαίσια τῆς παλιᾶς. Τό πρόβλημα ἦταν λοιπόν ν' ἀπελευθερωθεῖ ἡ ἤδη ὑπάρχουσα ἀστική οἰκονομία ἀπ' τοὺς φεουδαρχικούς περιορισμούς κι ἀπλῶς νά τῆς «ἐπιτραπῇ νά βαδίσει μόνη της». Ἡ ἀντίστοιχη εἰδικευμένη ἐπιστημονική σκέψη, ἐξάλλου, δέν χρειαζόταν οὐσιαστικά παρὰ ν' ἀποτινάξει τίς παλιές δογματικές προκαταλήψεις καί νά βαδίσει τόν ἤδη γνωστό της δρόμο. Γιά τή μετάβαση, ἀντίθετα, ἀπ' τήν παρούσα σέ μιὰ μελλοντική κοινωνική μορφή, ἡ ἀνθρωπότητα ὀφείλει γιά πρώτη φορά νά διαμορφωθεῖ ἡ ἴδια σέ συνειδητό ὑποκείμενο καί νά καθορίσει ἐνεργητικά τίς δικές της ιδιαίτερες μορφές ζωῆς. Ἀκόμη κι ἂν ὑπάρχουν ἤδη τά στοιχεῖα τοῦ μελλοντικοῦ πολιτισμοῦ, ἐντούτοις εἶναι ἀπαραίτητη μιὰ συνειδητή ἀναδιαμόρφωση τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων. Ἡ ἀδιάκριτη, συνεπῶς, ἐχθρότητα ἀπέναντι στή θεωρία ἀποτελεῖ σήμερα ἓνα ἐμπόδιο. Ἄν δέν συνεχιστεῖ ἡ θεωρητική προσπάθεια, πού ἀφ' ἑνός φωτίζει κριτικά τή σημερινή κοινωνία ἀπό τήν ἀποψη τοῦ συμφέροντος γιά μιὰ λογικά ὀργανωμένη μελλοντική κοινωνία κι ἀφ' ἑτέρου τήν κατασκευάζει ἐννοιολογικά μέ βάση τήν ἐπεξεργασμένη κι ἐμπλουτισμένη ἀπ' τίς εἰδικευμένες ἐπιστήμες παραδοσιακή θεωρία, τότε θά χάσει κάθε ὕλικό ἔρεισμα καί ἡ ἐλπίδα νά βελτιωθεῖ ριζικά ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξη. Ἡ ἀπαίτηση γιά θετικότητα καί ὑποταγή, πού ἀπειλεῖ ν' ἀπονεκρώσει κάθε αἴσθηση-θεωρίας ἀκόμη καί μέσα στίς πιό προοδευτικές κοινωνικές ομάδες, δέν ἀφορᾷ μόνο τή θεωρία, ἀλλά κατ' ἀνάγκη καί τήν πρακτική τῆς ἀπελευθέρωσης.

Τά συστατικά μέρη τῆς θεωρίας, πού ἐπιχειρεῖ νά παράγει λογικά τίς πολύπλοκες σχέσεις τοῦ φιλελεύθερου, καθώς τελικά καί τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ ἀπό τό σχῆμα τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματοκτικῆς οἰκονομίας, δέν συμπεριφέρονται τόσο ἀδιάφορα σέ σχέση μέ τό χρόνο, ὅσο τά δῆματα ἑνός παραγωγικοῦ συστήματος ταξινομήσης. Ὅπως, στά πλαίσια μιᾶς ἱεράρχησης τῶν οργανισμῶν, ἡ σημαντική καί γιά τόν ἄνθρωπο πεπτική λειτουργία συναντᾶται σέ καθαρή τῶν τρόπον τινα κατάσταση στά «Schlauchtiere» σάν εἶδος, ἔτσι ὑπάρχουν καί ἱστορικές μορφές τῆς κοινωνίας πού τουλάχιστον προσεγγίζουν τήν ἀπλή ἐμπορευματοκτικὴ οἰκονομία. Ἡ διανοητική κι ἡ ἱστορική ἐξέλιξη ἂν δέν εἶναι παράλληλες, δοῖσκονται πάντως, ὅπως ἐκτέθηκε παραπάνω, σέ μιὰ διαπιστώσιμη σχέση. Ἡ οὐσιαστική, ὥστόσο, ἀναφορικότητα (Bezogenheit) τῆς θεωρίας πρὸς τό χρόνο δέν συνίσταται στήν ἀντιστοιχία μεμονωμένων τμημάτων ἑνός θεωρητικοῦ συστήματος πρὸς κάποιες ἱστορικές περιόδους: σ' αὐτό συμφωνοῦν ἡ «Φαινομενολο-

γία τοῦ πνεύματος» καί ἡ «Λογική» τοῦ Χέγκελ καθώς καί τό «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ, σάν δείγματα τῆς ἴδιας μεθόδου. Συνίσταται, ἀντίθετα, στή διαρκή ἀλλαγὴ τῆς θεωρητικῆς κρίσης πάνω στήν ὑπαρξη τῆς κοινωνίας, ἀλλαγὴ πού καθορίζεται ἀπ' τή συνειδητὴ συνάφεια αὐτῆς τῆς κρίσης μέ τήν ἱστορική πρακτική. Κάτι τέτοιο δέν ἔχει θέβαια καμιά σχέση μέ τή βασική ἀρχή, στήν ὁποία στηρίζεται ἡ σύγχρονη μεταφυσική κι ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, προκειμένου νά καταπολεμήσουν κάθε συνεπές θεωρητικό σύστημα: τῇ διαρκή, δηλαδή, ἀνάγκη τοῦ στοχασμοῦ «ν' ἀμφισβητεῖ ριζικά» ὁποιοδήποτε καθορισμένο θεωρητικό περιεχόμενο καί πάντοτε νά ξεκινᾷ πάλι ἀπ' τήν ἀρχή. Ἡ κριτικὴ θεωρία δέν ἔχει σήμερα ἓνα ὁρισμένο κι αὐριο κάποιο ἄλλο θεωρητικό περιεχόμενο. Οἱ ἀλλαγές της δέν συνεπάγονται τή μετάβαση σέ μιὰ τελείως διαφορετικὴ θεώρηση, ὅσο δέν ἀλλάζει ἡ ἐποχή. Ἡ σταθερότητα τῆς θεωρίας ἐγκτεται σὸ γεγονός ὅτι, παρὰ τίς ἀλλαγές τῆς κοινωνίας, ἡ θεμελιώδης οἰκονομικὴ της δομὴ – ἡ ταξική, δηλαδή, σχέση στήν πιό ἀπλή μορφή της – ἄρα κι ἡ ἰδέα τοῦ ξεπεράσματός της παραμένουν ἀναλλοίωτες. Τά καθοριζόμενα μ' αὐτό τόν τρόπο ἀποφασιστικά συστατικά στοιχεῖα τῆς θεωρίας δέν μπορεῖ ἐπομένως ν' ἀλλάζουν πρὶν ἀπ' τήν ἱστορική μεταβολή. Ἀπ' τήν ἄλλη μεριά ὅμως, οὔτε ἡ ἱστορία μένει μέχρι τότε ἀκίνητη. Ἡ ἱστορική ἀνάπτυξη τῶν ἀντιθέσεων στήν ὁποία ἐμπλέκεται καί ἡ κριτικὴ σκέψη, μεταθέτει τή σπουδαιότητα τῶν ἐπιμέρους στοιχείων αὐτῆς τῆς σκέψης, ὥθει σέ διαφοροποιήσεις καί ἀνακαθορίζει τή σημασία, πού ἔχουν ἐκάστοτε οἱ εἰδικές ἐπιστημονικές γνώσεις γιά τήν κριτικὴ θεωρία καί πρακτική.

Ἀναλύοντας τήν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς ἐκείνης τάξης, πού ἐλέγχει τά μέσα παραγωγῆς, θά διευκρινιστεῖ καλύτερα καί τό νόημα τῶν παραπάνω. Στήν περίοδο, λοιπόν, τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἡ οἰκονομικὴ κυριαρχία συνδεόταν πολὺ στενά μέ τή νομικὴ κυριότητα στά μέσα παραγωγῆς. Ἡ μεγάλη τάξη τῶν ἀτομικῶν ἰδιοκτητῶν ἦταν ἡ κοινωνικά διευθύνουσα τάξη· αὐτὴ ἡ σχέση χαρακτηρίζει ὁλόκληρο τόν πολιτισμὸ ἐκείνης τῆς περιόδου. Ἡ βιομηχανικὴ παραγωγή ἦταν ἀκόμη κατανεμημένη σ' ἓναν μεγάλο ἀριθμὸ μικρῶν – σύμφωνα μέ τά σημερινὰ δεδομένα – κι αὐτοδύναμων ἐπιχειρήσεων. Σ' αὐτό τό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς τεχνικῆς ἀντιστοιχοῦσε μιὰ διεύθυνση τοῦ ἐργοστασίου ἀπὸ ἓναν ἢ περισσότερους ἰδιοκτῆτες ἢ τοὺς ἄμεσους πληρεξούσιους. Μέ τήν μεσολαβημένη ἀπ' τήν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς ἐπιτάχυνση τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου κατὰ τόν τελευταῖο αἰῶνα, ἓνα μεγάλο μέρος τῶν νομικῶν ἰδιοκτητῶν διαχωρίζεται ἀπ' τή διεύθυνση τῶν τεράστιων ἐπιχειρήσεων, οἱ ὁποῖες ἀπορροφοῦν τά ἐργοστάσιά τους, ἐνῶ παράλληλα ἡ διευθυντικὴ λειτουργία αὐτονο-

μείται σέ σχέση μέ τόν τίτλο τής νομικής κυριότητας. Έμφανίζονται οί μεγάλοι βιομήχανοι – ήγέτες τής οίκονομίας. Στήν άρχική φάση οί βιομήχανοι αὐτοί διαθέτουν άκόμη ώς επί τό πλείστον καί τό μεγαλύτερο μέρος τής ιδιοκτησίας στά μονοπώλιά τους. Σήμερα, δέβαια, αὐτή ή συνθήκη-κυριότητας δέν εἶναι πιά οὐσιαστική: μεμονωμένοι παντοδύναμοι μάνατζερ έλέγχουν όλόκληρους τομείς τής βιομηχανίας, χωρίς νά έχουν στή δική τους νομική κυριότητα παρά έλάχιστο μόνο μέρος τών έργων πού διευθύνουν. Η οίκονομική αὐτή διαδικασία επιφέρει μίαν άλλαγή στόν τρόπο λειτουργίας τόσο τοῦ νομικοῦ καί πολιτικοῦ μηχανισμοῦ όσο καί τής ιδεολογίας. Κατά τή διάρκεια π.χ. ενός διασπαικού άγώνα, πού θά ξεκινούσαν οί ιδιοκτήτες σέ περίπτωση διαφωνίας τους μέ τούς μάνατζερ, ό άμεσος έλεγχος τών μέσων παραγωγής σέ μιά τεράστια επιχείρηση εξασφαλίζει μιά τέτοια ύπεροχή στους διευθύνοντες, ώστε νά εἶναι κατά κανόνα άδιανόητη μιά ένδεχόμενη επιτυχία τών αντιπάλων τους. Η έπιρροή τής διέυθυνσης, πού μπορεί δέβαια στήν άρχή νά περιορίζεται στίς κατώτερες νομικές καί διοικητικές άρμοδιότητες, επεκτείνεται βαθμιαία καί στίς άνώτερες φθάνοντας τελικά μέχρι τό Κράτος καί τούς δυναμικούς μηχανισμούς του. Μέ τό χωρισμό τους άπ' τήν ύλική παραγωγή καί τή μείωση τής επιρροής τους, οί άπλοί κάτοχοι τών τίτλων κυριότητας βλέπουν νά στενεύει ό όρίζοντάς τους. Οί συνθήκες ζωής τους καί ή κοινωνική τους θέση τούς καθιστοῦν όλο καί λιγότερο ικανούς νά διαδραματίσουν κάποιον άποφασιστικό κοινωνικό ρόλο: άκόμη καί τό οίκονομικό μερίδιο, πού παίρνουν άπ' τήν ιδιοκτησία τους, χωρίς όμως νά έχουν καμιά δυνατότητα νά τό αύξήσουν, τούς φαίνεται τελικά σάν κάτι κοινωνικά άνώφελο καί ήθικά άμφισβητούμενο. Μ' αὐτές – όπως καί μέ άλλες – άλλαγές συναρτώνται στενά οί υπό διαμόρφωση ιδεολογίες γιά τή μεγάλη προσωπικότητα καί τή διάκριση άνάμεσα σέ παραγωγικούς καί παρασιτικούς κεφαλαιοκράτες. Η ιδέα γιά ένα Δίκαιο αὐτόνομο άπέναντι στό κοινωνικό σύνολο καί μέ σταθερό περιεχόμενο χάνει τό ειδικό βάρος της. Άπό τήν ίδια εκείνη πλευρά, πού συντηρεῖ βίαια τό δικαίωμα ιδιωτικοῦ έλέγχου τών μέσων παραγωγής, τόν κεντρικό, δηλαδή, πυρήνα τής κυρίαρχης κοινωνικής τάξης-πραγμάτων, εκπορεύονται επίσης καί πολιτικές θέσεις τοῦ είδους: ή μή παραγωγική ιδιοκτησία καί τά παρασιτικά εισοδήματα πρέπει νά εκλείψουν. Μέ τό στένεμα τοῦ κύκλου αὐτῶν πού διαθέτουν πραγματική δύναμη, αύξάνεται παράλληλα ή δυνατότητα συνειδητῶν ιδεολογικῶν κατασκευῶν, καθιερώνεται μιά διπλή αλήθεια στά πλαίσια τής όποίας ή Γνώση παραμένει προνόμιο τών μυημένων ενώ γιά τό λαό ύπάρχουν οί άπλουστευμένες εκδοχές της, κι εξαπλώνεται ένας κυνισμός στήν αντιμετώ-

πιση τής αλήθειας καί, γενικά, τής σκέψης. Τό τελικό άποτέλεσμα αὐτῆς τής διαδικασίας εἶναι μιά κοινωνία πού δέν κυριαρχείται πλέον άπό αὐτοδύναμους ιδιοκτήτες αλλά άπό βιομηχανικές καί πολιτικές ήγετικές κλίκες.

Η δομή τής κριτικής θεωρίας δέν μένει κι αὐτή άνέγγιχτη άπό τέτοιες άλλαγές. Δέν παρασύρεται, φυσικά, άπ' τή φαινομενικότητα ότι ή ιδιοκτησία καί τό κέρδος έπαψαν πλέον νά παίζουν τόν άποφασιστικό ρόλο τους – μιά ψευδαίσθηση πού επιμελώς καλλιεργείται στίς κοινωνικές επιστήμες. Άφ' ενός γιατί οὔτε προηγουμένως θεωρούσε τίς νομικές σχέσεις σάν τήν οὐσία αλλά σάν ένα επιφαινόμενο τής κοινωνικής κατάστασης-πραγμάτων καί γνωρίζει ότι ό έλεγχος πάνω στους άνθρώπους καί στά πράγματα παραμένει στά χέρια μιάς ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας, πού ανταγωνίζεται άλλες οίκονομικά ισχυρές – όχι, δέβαια, τόσο στήν έσωτερική άγορά, αλλά, μέ μεγαλύτερο άκόμα πείσμα, σέ διεθνή πλέον κλίμακα. Τό κέρδος εξακολουθεῖ, έξάλλου, νά προέρχεται άπ' τίς ίδιες κοινωνικές πηγές καί γιά τήν αύξησή του άπαιτοῦνται σέ τελευταία άνάλυση οί ίδιες όπως καί προηγουμένως μέθοδοι. Άφ' έτέρου γιατί ή κριτική θεωρία διαπιστώνει ότι ό παραμερισμός κάθε καθορισμένου ως πρὸς τό περιεχόμενο δικαιώματος – παραμερισμός, πού όφείλεται κατ' άρχήν στή συγκέντρωση τής οίκονομικής δύναμης κι ολοκληρώνεται τελικά στίς σχέσεις τοῦ αὐταρχικοῦ κράτους – έχει καί μίαν άλλη συνέπεια: τήν έξάλειψη μιάς ιδεολογίας καί ταυτόχρονα ενός πολιτισμικοῦ παράγοντα πού δέν εἶναι άπόλυτα άρνητικός, αλλά έχει καί μιά θετική πλευρά. Η κριτική θεωρία, λαμβάνοντας ύπόψη της αὐτές τίς άλλαγές στήν έσωτερική δομή τής τάξης τών επιχειρηματιῶν, οδηγεῖται στή διαφοροποίηση καί άλλων έννοιῶν της. Ο χαρακτήρας τής έξάρτησης τοῦ πολιτισμοῦ άπό τίς κοινωνικές σχέσεις πρέπει έτσι ν' αλλάξει μέχρι τίς τελευταίες του λεπτομέρειες, έφόσον ή κοινωνία άποτελεῖ όντως μιά όλότητα. Καί στήν περίοδο τοῦ φιλελευθερισμοῦ, δέβαια, οί πολιτικές καί ήθικές αντιλήψεις τών ατόμων μπορούσαν νά παραχθοῦν λογικά άπό τήν οίκονομική τους κατάσταση: ή εκτίμηση τοῦ άκέραιου χαρακτήρα, ή τήρηση τοῦ λόγου, ή αὐτοδυναμία τής κρίσης κλπ. προέρχονται άπό μιά κοινωνία σχετικά ανεξάρτητων οίκονομικῶν υποκειμένων, πού συνδέονται μεταξύ τους μέ καθορισμένα συμβόλαια. Η έξάρτηση όμως αὐτή ήταν σέ μεγάλο βαθμό μεσολαβημένη ψυχολογικά, κι ή ήθική αποκτοῦσε ένα είδος σταθερότητας λόγω άκριδῶς τής λειτουργίας της στό υποκείμενο. (Η αλήθεια ότι ή ήθική αὐτή διακαθοριζόταν επίσης άπ' τήν οίκονομία έγινε φανερή μόνον πρόσφατα: όταν, δηλαδή, εκτός άπ' τήν οίκονομική θέση τής φιλελεύθερης αστικής τάξης άρχισε ν' άπειλείται καί τό

φιλελεύθερο φρόνημα.) Στίς συνθήκες, τώρα, του μονοπωλιακού καπιταλισμού, τό άτομο χάνει όριστικά κι αὐτήν ἀκόμη τή σχετική αὐτονομία του. Δέν ἔχει πιά δική του ἰδιαίτερη σκέψη. Τό περιεχόμενο τῆς μαζικῆς πίστης, στό ὁποῖο κανένας δέν πιστεύει πραγματικά, εἶναι ἄμεσο προϊόν τῆς κυρίαρχης οἰκονομικῆς καί κρατικῆς γραφειοκρατίας· κι οἱ ὁπαδοί του ἀκολουθοῦν κατά βάθος μόνο τά δικά τους ἐξατομικευμένα καί συνεπῶς ἀναληθῆ συμπεφέροντα: λειτουργοῦν σάν ἀπλά ἐξαρτήματα τοῦ οἰκονομικοῦ μηχανισμοῦ. Ἡ ἔννοια τῆς ἐξάρτησης τοῦ πολιτισμικοῦ ἀπ' τό οἰκονομικό στοιχείο ἔχει ὡς ἐκ τούτου ἀλλάξει. Μέ τήν καταστροφή τοῦ τυπικοῦ ἀτόμου πρέπει κι αὐτή νά κατανοεῖται ἀκόμη πιο χυδαῖα-ὕλιστικά ἀπ' ὅ,τι προηγουμένως. Οἱ διάφορες ἐξηγήσεις τῶν κοινωνικῶν φαινομένων γίνονται πιο ἀπλές καί ταυτόχρονα πιο πολύπλοκες. Πιο ἀπλές, γιατί τό οἰκονομικό στοιχείο καθορίζει πιο ἄμεσα καί πιο συνειδητά τούς ἀνθρώπους, ἐνῶ παράλληλα κλονίζονται τόσο ἡ σχετική ἱκανότητα ἀντίστασης ὅσο κι ἡ οὐσιαστικότητα (Substantialität) τῆς πολιτισμικῆς σφαίρας. Πιο πολύπλοκες, γιατί ἡ ἀποδεσμευμένη οἰκονομική δυναμική, στά πλαίσια τῆς ὁποίας τά περισσότερα ἄτομα ὑποβιβάζονται σέ ἀπλά μέσα, ὁδηγεῖ μέ ταχύτατο ρυθμό στήν ἐμφάνιση νέων μορφῶν καί μοιραίων καταστάσεων. Ἀκόμα καί προωθημένα τμήματα τῆς κοινωνίας καταλαμβάνονται, ἀπογοητευμένα πλέον, ἀπό τή γενική ἀμηχανία. Οἱ διαφοροποιήσεις ἀφοροῦν καί τήν ἔννοια τῆς ἀλήθειας, πού ὡς πρὸς τή διάρκειά της συναρτᾶται ἐπίσης μέ τούς συσχετισμούς τῆς πραγματικότητας. Στή Γαλλία τοῦ 18ου αἰώνα ἡ ἀλήθεια εἶχε σάν φορέα τῆς μιά οἰκονομικά ἤδη ἀναπτυγμένη ἀστική τάξη. Στίς συνθήκες τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ καί τῆς ἀδυναμίας τῶν ἐργατῶν ἀπέναντι στοὺς καταπιεστικούς μηχανισμούς τοῦ αὐταρχικοῦ κράτους, θρῖσκει ἀντίθετα καταφύγιο σέ κάποιες μικρές καί ἄξιες θαυμασμοῦ ὁμάδες, οἱ ὁποῖες ὁμως, ἀποδεκατισμένες ἀπ' τήν τρομοκρατία, δέν ἔχουν στή διάθεσή τους τό χρόνο νά ὀξύνουν τή θεωρητική σκέψη. Ἀπ' αὐτή τήν κατάσταση ἐπωφελοῦνται οἱ διάφοροι τσαρλατάνοι· καί τό γενικό διανοητικό ἐπίπεδο τῶν μεγάλων μαζῶν χαμηλώνει ἀκόμη περισσότερο.

Μέ ὅσα εἰπώθηκαν ἔγινε προσπάθεια ν' ἀποσαφηνιστεῖ ὅτι ἡ διαρκῆς μεταβολή, πού προκύπτει ἄμεσα ἀπ' τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη κι ἐκφράζεται μέ τόν πιο ἐμφανή τρόπο στή διαμόρφωση τοῦ κυρίαρχου κοινωνικοῦ στρώματος, δέν ἀφορᾷ μόνο μερικούς μεμονωμένους πολιτισμικούς τομεῖς, ἀλλά καί τό νόημα πού ἔχει ἡ ἐξάρτηση τοῦ πολιτισμοῦ ἀπ' τήν οἰκονομία· ἀφορᾷ, συνεπῶς, τίς ἀποφασιστικές ἔννοιες ὁλόκληρης τῆς θεωρητικῆς σύλληψης. Αὐτή ἡ ἐπίδραση τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης πάνω στή δομή τῆς

θεωρίας ἀποτελεῖ ἓνα ἀπ' τά διδάγματα τῆς ἴδιας τῆς θεωρίας. Ἔτσι, τά νέα περιεχόμενα δέν προστίθενται μηχανικά στά ἤδη δεδομένα μέρη τῆς. Ἡ θεωρία θρῖσκεται σέ μιά διαρκῆ ἐξέλιξη, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ μιά ἐνιαία ὁλότητα, πού ἀποκτᾷ τήν ἰδιότυπη σημασία τῆς ἀναφερόμενη ἀκριβῶς στήν παρούσα κατάσταση· ἡ ἐξέλιξη αὐτή, φυσικά, δέν ἀναιρεῖ τίς βάσεις τῆς θεωρίας, ὅπως ἀντίστοιχα κι οἱ πρόσφατοι μετασχηματισμοί δέν ἀλλάζουν τήν οὐσία τοῦ ἀντικειμένου πάνω στό ὁποῖο αὐτή στοχάζεται – δηλαδή, τῆς σημερινῆς κοινωνίας. Ὡστόσο, ἀκόμη καί οἱ πιο ἀπομακρυσμένες φαινομενικά ἔννοιες συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτή τήν ἐξελικτική διαδικασία. Οἱ λογικές δυσκολίες, τίς ὁποῖες συναντᾷ ἡ νόηση σέ κάθε σκέψη, πού ἀντανακλᾷ μιά ζωντανή ὁλότητα, ὀφείλονται κυρίως σ' αὐτή τήν ἰδιαιτερότητα. Ἄν ἀποσπᾶσουμε ἀπ' τό συνολικό θεωρητικό πλαίσιο ὁρισμένες μεμονωμένες ἔννοιες καί κρίσεις καί τίς συγκρίνουμε μέ τίς ἀπομονωμένες ἔννοιες καί κρίσεις μιᾶς προηγούμενης θεώρησης, θ' ἀνακύψουν ἀντιφάσεις. Αὐτό ἰσχύει τόσο γιά τίς σχέσεις ἀνάμεσα στά ἱστορικά στάδια ἀνάπτυξης τῆς θεωρίας σάν συνόλου, ὅσο καί γιά τά λογικά δήματα μέσα στήν ἴδια τή θεωρία. Στήν ἔννοια τῆς ἐπιχειρήσεως, γιά παράδειγμα, παρά τήν παραμένουσα βασική ταυτότητα, ὑπάρχει ἐντούτοις διαφορά, ἀνάλογα μέ τό ἂν ἡ ἔννοια ἀποσπᾶται ἀπό τήν ἀναπαράσταση τῆς πρώτης μορφῆς ἀστικῆς οἰκονομίας ἢ ἀπ' τήν ἀνάλυση τοῦ ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ· παρόμοια καί στήν ἔννοια τοῦ ἐπιχειρηματία, ἀνάλογα μέ τό ἂν αὐτή προέρχεται ἀπ' τήν κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τοῦ 19ου αἰώνα, πού ἀναφέρεται στόν φιλελεύθερο ἐργοστασιάρχη, ἢ τοῦ 20οῦ αἰώνα, πού ἀναφέρεται στόν μονοπωλιακό κεφαλαιοκράτη. Μ' ἄλλα λόγια: ἡ παράσταση τοῦ ἐπιχειρηματία ἐξελίσσεται, ὅπως κι ὁ ἴδιος ὁ ἐπιχειρηματίας. Ἡ ἀντιφατικότητα τῶν ἀποσπασμένων μερῶν τῆς θεωρίας δέν ὀφείλεται, λοιπόν, σέ κάποιες παρανοήσεις ἢ σέ ἀσαφεῖς ὁρισμούς· ἀλλά στό ὅτι ἡ θεωρία ἔχει ἓνα ἱστορικά μεταβαλλόμενο ἀντικείμενο, πού, παρά τίς ὁποιοδήποτε διαφοροποιήσεις, παραμένει ἐντούτοις τό ἴδιο. Ἡ θεωρία δέν συσσωρεύει ὑποθέσεις γιά τήν πορεία κάποιων μεμονωμένων κοινωνικῶν φαινομένων, ἀλλά κατασκευάζει τήν ἀναπτυσσόμενη εἰκόνα μιᾶς ὁλότητος, διαμορφώνει μιάν ἐνδοῖστορική (in die Geschichte einbezogen) ὑπαρξιακή κρίση. Τό τί ἦταν ὁ ἐπιχειρηματίας ἢ ὁ ἀστός γενικά· τό ὅτι στό χαρακτήρα του συνυπάρχουν τόσο τό ὀρθολογικό ὅσο καί τό –κυρίαρχο σήμερα– στά μαζικά κινήματα τῶν μεσαίων τάξεων – ἀνορθολογικό στοιχείο: ὅλα αὐτά ἀνάγονται στήν πρωταρχική οἰκονομική κατάσταση τῆς ἀστικῆς τάξης καί εἶναι ἐνσωματωμένα στίς βασικές ἔννοιες τῆς θεωρίας. Ἡ ἴδια ὁμως ἡ πρωταρχική οἰκονομική κατάσταση ἀποκαλύπτε-

ται σ' αυτή τή διαφοροποιημένη μορφή μόνο μέσα στους αγώνες του παρόντος· όχι απλώς γιατί ή άστική τάξη διώνει στο παρόν τίς αλλαγές, αλλά και γιατί σέ συνάρτηση μ' αυτές τό συμφέρον κι ή προσοχή του θεωρητικού υποκειμένου συνεπάγονται διαφορετικούς κάθε φορά τονισμούς.

Μπορεί, βέβαια, νά έχουν κάποιο ενδιαφέρον άπ' τήν άποψη τής συστηματοποίησης ή άκόμη και νά μήν είναι τελείως άνώφελες ή ταξινόμηση κι ή παράθεση τών κάθε είδους έξαρτήσεων, έμπορευμάτων, τάξεων έπιχειρηματιών κλπ., πού εμφανίζονται στίς λογικές κι ιστορικές φάσεις τής θεωρίας. Άλλά, σέ τελευταία άνάλυση, τό νόημα αὐτῶν τών έννοιῶν άποσαφηνίζεται μόνο σέ συνάρτηση μέ τή συνολική θεωρητική κατασκευή, πού πρέπει συνεχῶς νά προσαρμόζεται σέ νέες καταστάσεις. Γι' αὐτό και τέτοιες συστηματοποιήσεις κατά είδη και ύποείδη, τέτοιοι όρισμοί κι έξειδικεύσεις έννοιῶν, πού άποσπώνται άπ' τό πλαίσιο τής κριτικής θεωρίας, έχουν συνήθως μικρότερη αξία κι άπ' αὐτούς άκόμη τούς καταλόγους έννοιῶν άλλων ειδικῶν έπιστημῶν, οί όποιοι τουλάχιστον όρίζουν έφαρμογή στή σχετικά όμοιόμορφη πρακτική τής καθημερινῆς ζωῆς. Η μετατροπή τής κριτικής θεωρίας τής κοινωνίας σέ κοινωνιολογία άποτελεῖ, γενικά, ένα προβληματικό έγχείρημα.

Τό πρόβλημα, πού έπισημάναμε έδῶ, γιά τή σχέση μεταξύ σκέψης και χρόνου συνδέεται, φυσικά, μέ μιá ιδιαίτερη δυσκολία: εἶναι, δηλαδή, άδύνατο νά μιλήσουμε γιά αλλαγές μιáς όρθῆς θεωρίας μέ τήν κυριολεκτική έννοια του όρου. Γιατί ή διατύπωση τέτοιων αλλαγῶν προϋποθέτει πολύ περισσότερο ήδη μιá θεωρία, πού χαρακτηρίζεται άπ' τό ίδιο πρόβλημα. Κανένας δέν μπορεί ν' άναγορεύσει τόν έαυτό του σέ υποκείμενο διαφορετικό άπ' αὐτό τής συγκεκριμένης ιστορικῆς στιγμῆς. Μέ τήν αὐστηρή, λοιπόν, έννοια ή όποιαδήποτε άναφορά στή σταθερότητα ή άλλωισισμός τής αλήθειας έχει νόημα μόνο στά πλαίσια μιáς πολεμικῆς: εκεί χρησιμοποιείται, προκειμένου νά άντικρουστέι π.χ. ή ιδέα ενός άπόλυτου, υπεριστορικού υποκειμένου ή ή δυνατότητα μιáς αὐθαίρετης άντικατάστασης τών υποκειμένων, πού σημαίνει ότι μπορεί τό άτομο ν' άποσπαστέι πραγματικά από μιá δεδομένη ιστορική στιγμή και νά μετατεθεῖ σέ όποιαδήποτε άλλη. Δέν θά έξετάσουμε έδῶ κατά πόσον κάτι τέτοιο εἶναι δυνατόν ή όχι. Όπωςδήποτε όμως ή ιδεαλιστική πίστη, ότι μιá θεωρία υπερβαίνει σάν τέτοια τόν άνθρωπο κι ότι έχει μιá δική της αυτόνομη ανάπτυξη, εἶναι άσυμβίβαστη μέ τήν κριτική θεωρία. Τά ντοκουμέντα έχουν, βέβαια, μιá ιστορία, αλλά ή θεωρία δέν έχει πεπρωμένο. Οί διακηρύξεις ότι σ' αὐτήν έχουν προστεθεῖ όρισμένα στοιχεία· ή ότι πρέπει στο μέλλον νά προσαρμοστέι σέ νέες κατα-

στάσεις, χωρίς ν' αλλάξει τό ούσιαστικό διδακτικό της περιεχόμενο, άποτελοῦν θέσεις, πού άνήκουν ήδη στή θεωρία, όπως αὐτή υπάρχει σήμερα κι επιδιώκει νά καθορίσει τήν πρακτική. Οί άνθρωποι, πού τήν έχουν στο μυαλό τους, τήν άντιλαμβάνονται σάν μιá δόλότητα· κι ενεργοῦν σύμφωνα μ' αὐτή τήν δόλότητα. Η διαρκῆς επέκταση του πεδίου μιáς αλήθειας άνεξάρτητης άπ' τά υποκείμενα κι ή έμπιστοσύνη στήν πρόοδο τών έπιστημῶν μπορούν νά έχουν ισχύ, μόνο σέ ό,τι άφορā εκείνη τή γνωστική λειτουργία, πού θά παραμείνει άναγκαία και σέ μιá μελλοντική κοινωνία: τήν κυριάρχηση, δηλαδή, τής φύσης. Αὐτή ή Γνώση άνήκει, φυσικά, επίσης στήν υπάρχουσα κοινωνική δόλότητα. Τό ν' άποφαίνεται, λοιπόν, κανείς γιά τή διάρκεια ή τήν αλλαγή αὐτῆς τής Γνώσης, προϋποθέτοντας ότι ή οικονομική παραγωγή κι άναπαραγωγή θά συνεχιστέι κάτω από γνωστές μορφές, εἶναι έδῶ πραγματικά ταυτόσιμο, άπ' όρισμένη άποψη, μέ τήν άποδοχή τής δυνατότητας άντικατάστασης τών υποκειμένων. Σύμφωνα μ' αὐτή τήν άντίληψη ή διαίρεση τής κοινωνίας σέ τάξεις, δέν άναιρεί και τήν ίσοδυναμία (Identifikation) άνάμεσα στά ανθρώπινα υποκείμενα: ή ίδια ή Γνώση εἶναι έν προκειμένο κάτι πού μεταδίδεται άπ' τή μιá γενιά στήν άλλη· κι οί άνθρωποι, όσο ζοῦν, θά τήν έχουν άνάγκη. Άκόμη κι άπ' αὐτή, λοιπόν, τήν άποψη μπορεί ό παραδοσιακός θεωρητικός νά εἶναι ήσυχος.

Η κατασκευή τής κοινωνίας σύμφωνα μέ τήν εἰκόνα μιáς ριζικής αλλαγῆς, πού δέν έχει δοκιμαστέι άκόμη ως πρὸς τήν πραγματική της δυνατότητα, έχει αντίθετα τό μειονέκτημα ότι δέν τή συμμερίζονται πολλά υποκείμενα. Ο άγώνας γιά μιá κατάσταση πραγμάτων χωρίς έκμετάλλευση και καταπίεση, όπου θά υπάρχει πραγματικά ένα υποκείμενο μέ σφαιρική άντίληψη, μιá αὐτοσυνείδητη, δηλαδή, ανθρωπότητα κι όπου θά μπορεί κανείς νά μιλά γιά μιá ενιαία θεωρητική διαμόρφωση, γιά μιá σκέψη, πού θά υπερβαίνει τά άτομα, ό άγώνας, λοιπόν, γιά μιá τέτοια κοινωνία δέν συνεπάγεται άμεσα και τήν πραγμάτωσή της. Η όσο τό δυνατόν πιό πιστή μετάδοση τής κριτικής θεωρίας άποτελεῖ, φυσικά, άπαραίτητο όρο γιά τήν ιστορική της έπιτυχία· δέν μπορεί όμως νά γίνει πάνω στο σταθερό έδαφος τής καθιερωμένης πρακτικῆς και τών στερεότυπων τρόπων συμπεριφορῆς, αλλά μέσω του συμφέροντος γιά τόν κοινωνικό μετασχηματισμό. Τό συμφέρον αὐτό άναπαράγεται, βέβαια, άναγκαία μαζί μέ τήν επικρατούσα άδικία, πρέπει όμως και τό ίδιο νά διαμορφώνεται και νά καθοδηγείται άπ' τή θεωρία και ταυτόχρονα νά επαναδρά πάνω της. Ο κύκλος τών φορέων αὐτῆς τής παράδοσης δέν περιορίζεται ούτε άνανεώνεται μέ όργανική ή κοινωνιολογική κανονικότητα. Ούτε πάλι έγκαθιδρύεται και διατηρεῖ τή συνοχή του σύμφωνα μέ μιá

βιολογική ή κληρονομική τάξη, αλλά μέσω μιας δεσμευτικής γνώσης, πού ἐγγυάται μόνο τή σημερινή κι όχι τή μελλοντική κοινότητα των φορέων της. Αὐτή ή γνώση μπορεί βέβαια νά ἐπιβεβαιώνεται ἀπ' ὅλα τά λογικά κριτήρια· μέχρι τό τέλος τῆς σημερινῆς ἐποχῆς θά τῆς λείπει, ἐντούτοις, ή πρακτική ἐπικύρωση. Μέχρι τότε θά συνεχιστεῖ κι ὁ ἀγώνας γιά τήν ὀρθή σύλληψη κι ἐφαρμογή της. Μιά ἐκδοχή τῆς ἀλήθειας, πού ἔχει μέ τό μέρος της τό μηχανισμό τῆς προπαγάνδας καί τήν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ, δέν εἶναι γι' αὐτόν τό λόγο καί ή καλύτερη. Μπροστά στήν γενική ἱστορική καμπή μπορεί ή ἀλήθεια νά βρίσκεται κάλλιστα μέ τό μέρος πολύ μικρῶν ομάδων τῆς κοινωνίας. Ἡ ἱστορία διδάσκει ὅτι τέτοιες ομάδες, θεωρούμενες ἀσήμαντες ἀκόμη κι ἀπ' τίς ἀντιπολιτευόμενες μερίδες τῆς κοινωνίας, παραγνωρισμένες ἀλλά ἀδιάταρακτες στίς πεποιθήσεις τους, μποροῦν κατά τήν ἀποφασιστική στιγμή ν' ἀναδειχτοῦν μέ βάση τή βαθύτερη ἐπίγνωση, πού τούς διακρίνει, σέ ἡγετικές. Σήμερα, πού ὁλόκληρη ή δύναμη τοῦ κατεστημένου τείνει νά ἐπιβάλλει τήν ἐγκατάλειψη κάθε πολιτισμοῦ καί ὁδηγεῖ στήν πιο σκοτεινή βαρβαρότητα, ὁ κύκλος τῶν πραγματικά ἀλληλέγγυων ἀγωνιστῶν εἶναι ὅπωςδήποτε ἀρκετά στενός. Οἱ ἀντίπαλοι, οἱ κυρίαρχοι σ' αὐτή τήν περίοδο τῆς παρακμῆς, δέν διακρίνονται, φυσικά, γιά τήν πίστη καί τήν ἀλληλεγγύη μεταξύ τους. Τέτοιες ἐννοιες ἀποτελοῦν στοιχεῖα τῆς ὀρθῆς θεωρίας καί πρακτικῆς. Ἀποσπασμένες ἀπ' αὐτήν, ἀποκοῦν διαφορετική σημασία, ὅπως, ἐξάλλου, συμβαίνει καί μ' ὅλα τά συστατικά μέρη μιᾶς ζωντανῆς ὁλότητας. Τό ὅτι, γιά παράδειγμα, στά πλαίσια μιᾶς σπείρας ληστῶν μποροῦν ν' ἀναπτυχθοῦν καί θετικά στοιχεῖα, πού χαρακτηρίζουν μιάν ἀνθρώπινη κοινότητα εἶναι βέβαια ἀλήθεια· αὐτή, ὥστόσο, ή δυνατότητα ἐπισημαίνει ἕνα ἐλάττωμα τῆς εὐρύτερης κοινωνίας, μέσα στήν ὁποία δρᾷ αὐτή ή σπείρα. Σέ μιάν ἀπόλυτα ἀδίκη κοινωνία, οἱ ἐγκληματίες δέν μειονεκτοῦν κατ' ἀνάγκη καί σάν ἄνθρωποι· σέ μιάν ἀπόλυτα δίκαιη, θά ἦταν αὐτόχρονα ἀπάνθρωποι. Οἱ μεμονωμένες κρίσεις γιά τό τί σημαίνει «ἀνθρώπινο» ἀποκοῦν τό σωστό τους νόημα μόνο μέσα σέ μιᾶ συγκεκριμένη συνάφεια.

Δέν ὑπάρχουν γενικά κριτήρια γιά τήν κριτική θεωρία σάν σύνολο· γιατί τά δικά της κριτήρια βασίζονται πάντα στήν ἐπανάληψη γεγονότων καί, συνεπῶς, σέ μιᾶ αὐτοαναπαραγόμενη ὁλότητα. Οὔτε ὑπάρχει κάποια κοινωνική τάξη, στήν ὁποία θά μπορούσαμε νά στηριχτοῦμε, ἐπειδή αὐτή συμφωνεῖ μέ τή θεωρία. Ὑπό τίς παρούσες συνθήκες εἶναι δυνατό νά ἀμβλυνθεῖ καί νά διαβρωθεῖ ἰδεολογικά ή συνείδηση ὁποιοῦδήποτε κοινωνικοῦ στρώματος – ἔστω κι ἂν αὐτό, ἀπ' τήν ἴδια του τή θέση, ἔχει μιᾶ τάση πρὸς τήν ἀλήθεια. Παρ' ὅλη τή σύνεση, πού διακρίνει τά με-

μονωμένα της δῆματα, καί παρὰ τή συμφωνία τῶν στοιχείων της μέ τίς πιο προωθημένες παραδοσιακές θεωρίες, ή κριτική θεωρία δέν ἔχει κανένα εἰδικό ἔρεισμα παρὰ μόνον τό ἰδιαίτερο δικό της συμφέρον γιά τήν ἄρση τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας. Αὐτή ή ἀρνητική διατύπωση – ἂν θέλουμε νά ἐκφραστοῦμε ἀφηρημένα – εἶναι τό ὑλιστικό περιεχόμενο τῆς ἰδεαλιστικῆς ἐννοίας τοῦ Λόγου. Σέ μιᾶ ἱστορική περίοδο σάν τή σημερινή, ή ἀληθινή θεωρία δέν εἶναι τόσο πολύ καταφατική ὅσο κριτική· ἔτσι κι ή ἀντίστοιχη δραστηριότητα δέν μπορεί νά 'ναι «παραγωγική».

Ἀπό τήν ὑπαρξη τῆς κριτικῆς συμπεριφορᾶς πού ἐμπεριέχει, φυσικά, στοιχεῖα τόσο τῆς παραδοσιακῆς θεωρίας ὅσο καί γενικά τοῦ παρακμάζοντος πολιτισμοῦ, ἐξαρτάται σήμερα τό μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας. Μιά ἐπιστήμη, πού, κλεισμένη στήν ὑποτιθέμενη αὐτοδυναμία της, θεωρεῖ τή διαμόρφωση τῆς πρακτικῆς, τήν ὁποία ἐξυπηρετεῖ καί στήν ὁποία ἀνήκει, ἀπλῶς σάν τό Ἐπέκεινα της· μιᾶ ἐπιστήμη, πού συμβιδάζεται μέ τό χωρισμό τῆς σκέψης ἀπ' τή δραστηριότητα, ἔχει ἤδη ἀπαρνηθεῖ τήν ἀνθρωπότητα. Τό ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τῆς διανοητικῆς δραστηριότητας εἶναι νά καθορίζει μόνη της τό τί θά ἐπιτελέσει καί σέ τί θά χρησιμεύσει σάν ὁλότητα κι όχι ἀπλῶς ὡς πρὸς τά ἐπιμέρους στοιχεῖα της. Ἡ ἴδια της ή φύση τήν ὁδηγεῖ, συνεπῶς, πρὸς μιᾶ ἱστορική ἀλλαγῇ: νά ἐγκαταστήσει, δηλαδή, μιᾶ κατάσταση δικαιοσύνης ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους. Πίσω ἀπ' τό κραυγαλέο σύνθημα γιά «κοινωνικό πνεῦμα» καί «λαϊκή κοινότητα» θαθαίνει σήμερα, μέρα μέ τή μέρα, ή ἀντίθεση ἀνάμεσα στό άτομο καί τήν κοινωνία. Ὁ αὐτοκαθορισμός τῆς ἐπιστήμης γίνεται ὅλο καί πιο ἀφηρημένος. Κι ὁ κονφορμισμός τῆς σκέψης, ή ἐμμονή στό ὅτι ὁ στοχασμός ἀποτελεῖ ἕνα σταθερό ἐπάγγελμα, ἕνα κλειστό στόν ἑαυτό του βασίλειο μέσα στήν κοινωνική ὁλότητα, προδίδουν τήν ἀληθινή οὐσία τῆς σκέψης.

Στό άρθρο μου² είχα επισημάνει τη διαφορά ανάμεσα σέ δύο τρόπους γνώσης· ό ένας θεμελιώθηκε στό «Λόγο περί τής μεθόδου», ό άλλος στή μαρξική κριτική τής πολιτικής οικονομίας.

– Η θεωρία μέ τήν παραδοσιακή έννοια, πού καθιερώθηκε από τόν Descartes καί μέ τή μορφή πού λειτουργεί στά πλαίσια τών εξειδικευμένων επιστημών, οργανώνει τήν έμπειρία μέ βάση τά έρωτήματα, τά όποία προκύπτουν κατά τήν αναπαραγωγή τής ζωής μέσα στή σημερινή κοινωνία. Στά συστήματα τών ειδικών επιστημονικών τομέων οί πληροφορίες δίνονται μορφοποιημένες μέ τέτοιο τρόπο, ώστε νά είναι υπό τίς δεδομένες συνθήκες αξιοποιήσιμες γιά όσο τό δυνατόν περισσότερους σκοπούς. Η κοινωνική προέλευση τών προβλημάτων, μέ τά όποια ασχολείται, οί πραγματικές καταστάσεις, στίς όποιες εφαρμόζεται, καί οί σκοποί, γιά τούς όποιους χρησιμοποιείται ή επιστήμη θεωρούνται από τήν ίδια σάν έξωτερικά δεδομένα.

– Η κριτική θεωρία τής κοινωνίας έχει, αντίθετα, σάν αντικείμενό της τούς ανθρώπους ως παραγωγούς τών δικών τους ιστορικών μορφών-ζωής στό σύνολό τους. Οί σχέσεις τής πραγματικότητας, απ' τίς όποιες ξεκινά ή επιστήμη, δέν θεωρούνται έδώ σάν δεδομένα, πού πρέπει απλώς νά διαπιστωθούν καί νά προϋπολογιστούν σύμφωνα μέ τούς νόμους τών πιθανοτήτων. Αυτό πού είναι κάθε φορά δεδομένο δέν εξαρτάται μόνο από τή φύση, αλλά κι απ' τό βαθμό τής ανθρώπινης κυριαρχίας πάνω σ' αυτήν. Τά αντικείμενα καί τό είδος τής πρόσληψής τους μέ τίς αισθήσεις, τά έρωτήματα καί τό νόημα τών απαντήσεων μαρτυρούν τήν ανθρώπινη δραστηριότητα καί τά μέτρα τής δύναμής της.

Η κριτική θεωρία συμφωνεί μέ τόν γερμανικό ιδεαλισμό ως πρός τή σχέση του πραγματικού ύλικου μέ τήν ανθρώπινη παραγωγή – όπου ως ύλικό έννοείται τό σύνολο τών φαινομενικά μή αναγώγιμων γεγονότων, στά όποια πρέπει νά στηρίζεται ό έρευνητής. Ο γερμανικός ιδεαλισμός, μέ άφετηρία τόν Κάντ, έπιμένει σ' αυτό τό δυναμικό στοιχείο, απορρίπτοντας τή λατρεία του γεγονότος καί τόν συνδεδεμένο μ' αυτήν κοινωνικό κονφορμισμό. «Αυτό πού ισχύει στά Μαθηματικά», λέει ό Φίχτε, «ισχύει καί στή συνολική κοσμοθεώρηση. Η μόνη διαφορά είναι ότι όταν κάποιος κατασκευάζει τόν κόσμο δέν έχει συνείδηση τής κατασκευής του: γιατί αυτή γίνεται κατ' αναγκαιότητα κι όχι ελεύθερα»³. Η παραπάνω σκέψη είναι γενικά αποδεκτή στόν γερμανικό

ιδεαλισμό. Τή δραστηριότητα πού εμφανίζεται μέσα στο δεδομένο αντικείμενο, την αντιλαμβάνεται όμως μόνο σάν πνευματική, θεωρώντας ότι ανήκει στην υπερεμπειρική, καθαυτή συνείδηση, στο απόλυτο Έγώ, στο πνεύμα. Για λόγους άρχης επομένως, ή σκοτεινή, χωρίς συνείδηση κι άνορθολογική πλευρά της μπορεί νά ξεπεραστεί μόνο στο έσωτερικό του ατόμου, στο διανοητικό επίπεδο. Σύμφωνα, αντίθετα, μέ την ύλιστική αντίληψη ή θεμελιώδης αυτή δραστηριότητα αντιπροσωπεύει την κοινωνική εργασία· και ή ταξική μορφή αυτής της εργασίας θέτει τή σφραγίδα της πάνω σέ όλα τά είδη της ανθρώπινης συμπεριφοράς, συμπεριλαμβανομένης και της θεωρίας. Ή έλλογη κατανόηση των διαδικασιών μέ τίς όποιες θεσμοποιούνται ή γνώση και τό αντικείμενό της, καθώς κι ή υπαγωγή αυτών των διαδικασιών στον έλεγχο της συνείδησης δέν γίνονται συνεπώς στο καθαρά πνευματικό επίπεδο, αλλά συμπίπτουν στην πραγματικότητα μέ τον άγωνα για καθορισμένες μορφές ζωής. Ή διαμόρφωση θεωριών μέ την παραδοσιακή έννοια άποτελεί στα πλαίσια της δεδομένης κοινωνίας ένα ξεχωριστό έπάγγελμα, πού είναι όριοθετημένο άπέναντι στις υπόλοιπες έπιστημονικές ή άλλου είδους δραστηριότητες και δέν χρειάζεται νά γνωρίζει τούς σκοπούς και τίς ιστορικές τάσεις, μέ τίς όποιες τό ίδιο συνδέεται. Ή κριτική θεωρία, αντίθετα, διαμορφώνει τίς κατηγορίες της και περνά από τίς διάφορες φάσεις της εξέλιξης της, καθοδηγούμενη έντελώς συνειδητά άπ' τό συμφέρον για μιá λογική οργάνωση της ανθρώπινης δραστηριότητας. Καί θεωρεί καθήκον της νά φωτίσει και νά νομιμοποιήσει αυτό άκριβώς τό συμφέρον. Γιατί δέν ενδιαφέρεται άπλώς για κάποιους σκοπούς, προδιαγεγραμμένους ήδη άπ' τίς καθιερωμένες μορφές ζωής, αλλά για τούς ανθρώπους μαζί μέ όλες τίς δυνατότητές τους.

Μέ την παραπάνω έννοια, ή κριτική θεωρία δέν διαφυλάσσει μόνο την κληρονομιά του γερμανικού ιδεαλισμού, αλλά της φιλοσοφίας γενικά. Δέν είναι κάποια άπλή υπόθεση-έρευνας, πού άποδεικνύει τή χρησιμότητά της μέσα στο κυρίαρχο σύστημα, άλλ' ένα αναπόσπαστο στοιχείο της ιστορικής προσπάθειας για τή δημιουργία ενός κόσμου πού θά ικανοποιεί τίς ανάγκες και τίς δυνάμεις των ανθρώπων. Βρίσκεται βέβαια σέ διαρκή αλληλεπίδραση μέ τίς εξειδικευμένες έπιστήμες: πρέπει πάντοτε νά προσανατολίζεται μέ βάση την πρόοδό τους, ενώ αντίστοιχα άσκει πάνω τους μιάν άπελευθερωτική και ζωογόνα επίδραση. Ποτέ ώστόσο δέν αποβλέπει άπλώς στην αύξηση της γνώσης σάν τέτοιας. Σκοπός της είναι ή άπελευθέρωση του ανθρώπου άπ' τίς συνθήκες της σκλαδιάς. Στο σημείο αυτό ή λειτουργία της είναι αντίστοιχη μ' εκείνη της έλληνικής φιλοσοφίας, όχι τόσο κατά την έλ-

ληνιστική περίοδο της παραίτησης όσο μάλλον κατά την περίοδο της άκμης της μέ τον Πλάτωνα και τον Άριστοτέλη. Πράγματι, άν οι Στωικοί κι οι Έπικούρειοι, μετά τά μάταια πολιτικά σχέδια των δύο μεγάλων φιλοσόφων, υποχώρησαν στη διδασκαλία άτομικιστικών πρακτικών, ή νέα διαλεκτική φιλοσοφία έμεινε, αντίθετα, σταθερή στην ιδέα ότι ή ελεύθερη άνάπτυξη των ατόμων έξαρτάται άπ' τή λογική θεσμοποίηση της κοινωνίας. Καί αναλύοντας μέχρι τό βάθος τίς σημερινές συνθήκες, έγινε κριτική της οικονομίας.

Ή κριτική δέν ταυτίζεται παρ' όλα αυτά μέ τό αντικείμενό της. Άπ' τή φιλοσοφία δέν προέκυψε για παράδειγμα κάποια θεωρία της έθνικής οικονομίας. Οι καμπύλες της μαθηματικής οικονομικής των ήμερών μας είναι τό ίδιο άνίκανες νά διατηρήσουν κάποια συνάφεια μέ την ουσία των πραγμάτων, όσο και ή θετικιστική ή ή υπαρξιστική φιλοσοφία. Οι έννοιες της παραπάνω έπιστήμης δέν έχουν πλέον καμιά σχέση μέ τίς θεμελιώδεις συνθήκες της εποχής. Ή αύστηρή έρευνα άπαιτούσε, βέβαια, άνέκαθεν την απομόνωση των δομών. Αντίθετα όμως άπ' ό,τι συνέβαινε στον Adam Smith, ή έρευνητική διαδικασία δέν καθοδηγείται σήμερα από κάποιο συνειδητό, προωθητικό ιστορικό συμφέρον: οι σύγχρονες αναλύσεις δέν ανήκουν πλέον σέ κανένα γνωστικό σύνολο, πού νά αναφέρεται στην πραγματική ιστορία. Ή σύνδεση μέ την πραγματικότητα ή μέ κάποιο στόχο άφήνεται νά γίνει από άλλους, σέ ευθέτερο χρόνο ή τυχαία. Οι έπιστήμες δέν άνησυχούν γι' αυτό, όσο καιρό ύπάρχει κοινωνική ζήτηση και άναγνώριση για τίς ίδιες, ή μεταθέτουν την ευθύνη σέ άλλους τομείς, όπως στην κοινωνιολογία ή την εξειδικευμένη φιλοσοφία, πού κάνουν μέ τή σειρά τους τό ίδιο. Ή ίδια ή έπιστήμη άναγνωρίζει έτσι σιωπηρά τίς δυνάμεις πού καθορίζουν τό ρυθμό της κοινωνίας, τούς εκάστοτε, δηλαδή, κυρίαρχους, σάν κριτές της δικήσ της έννοιας και άξίας. Καί διακηρύσσει την άνισχυρία της γνώσης.

Λειτουργώντας ώστόσο διαφορετικά άπ' ό,τι οι σύγχρονες ειδικευμένες έπιστήμες, ή κριτική θεωρία διατήρησε, άκόμη και σάν κριτική της οικονομίας, τον φιλοσοφικό της χαρακτήρα. Τό περιεχόμενό της συνίσταται στη μετατροπή των κυρίαρχων σήμερα οικονομικών έννοιών στο αντίθετό τους: ή δίκαιη ανταλλαγή αποκαλύπτεται έτσι σάν τό βάθος της κοινωνικής άδικίας, ή ελεύθερη οικονομία σάν ή κυριαρχία του μονοπωλίου, ή παραγωγική εργασία σάν ή έδραίωση συνθηκών, πού άναστέλλουν την παραγωγικότητα, ή διατήρηση της ζωής της κοινωνίας σάν ή έξαθλίωση των λαών. Δέν πρόκειται εδώ τόσο γι' αυτό πού παραμένει άναλλοίωτο, όσο μάλλον για την ιστορική κίνηση μιās εποχής, πού πλησιάζει στο τέλος της. Τό «Κεφάλαιο» δέν είναι λιγότερο

σαφές στις αναλύσεις του απ' ό,τι η έθνική οικονομία, την οποία κριτικάρει. 'Αλλά, ακόμη και στους πιο λεπτομερειακούς υπολογισμούς του, που αφορούν απομονωμένες και επαναλαμβανόμενες διαδικασίες, κινητήρια δύναμη παραμένει πάντα η γνώση της ιστορικής πορείας της κοινωνικής ολότητας. Αυτό που διακρίνει τις αναλύσεις του από τις καθαρά εξειδικευμένες παρατηρήσεις, δεν είναι κάποιο ειδικό φιλοσοφικό αντικείμενο, αλλά η αποφασιστική έμμονή στη θεώρηση των τάσεων της συνολικής κοινωνίας, ακόμη και όταν πρόκειται για τις πιο άφρημένες λογικές και οικονομικές αναφορές.

Ο φιλοσοφικός χαρακτήρας της κριτικής θεωρίας δεν αναδεικνύεται μόνο σε σύγκριση με την έθνική οικονομία, αλλά και σε αντιπαράθεση με τον πρακτικό οικονομισμό. Η απόρριψη των ψευδαισθήσεων του φιλελευθερισμού περί κοινωνικής αρμονίας, ή αποκάλυψη των έγγενών αντιφάσεων και της άφρημένης αντίληψής του περί ελευθερίας, υιοθετούνται κατά γράμμα απ' τις πιο διαφορετικές πλευρές και αντιστρέφονται σε αντιδραστικά συνθήματα. Τό ότι η οικονομία οφείλει να υπηρετεί και όχι να κυριαρχεί τους ανθρώπους, διακηρύσσεται απ' αυτούς που θεωρούσαν πάντοτε την οικονομία σαν τον δικό τους εργοδότη. Τό κοινωνικό σύνολο και η κοινότητα εξυμνούνται από ανθρώπους που δεν είναι σέ θέση να τα σκεφτούν παρά μόνο σαν αποκλειστική αντίθεση προς τό άτομο, μόνο δηλαδή με την άπλη και κυριολεκτική τους έννοια· ταυτίζονται έτσι με την ξεπερασμένη τάξη-πραγμάτων, την οποία οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι εκπροσωπούν. Στις έννοιες του «ίερου έγωισμού» και του ζωτικού συμφέροντος μιας έπινομένης «λαϊκής κοινότητας», τό πραγματικό συμφέρον των ανθρώπων γι' άνεμπόδιση ανάπτυξη και ευτυχία υποκαθίσταται απ' τη δίψα για την εξουσία των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων. Ο χυδαίος ύλισμός της ώμης πρακτικής, τον οποίο κριτικάρει ο διαλεκτικός ύλισμός, συγκαλύπτεται τώρα από ένα διάφανο ιδεαλιστικό προσωπεύο, εξαιρετικά έλκυστικό για τους πιο πιστούς όπαδούς του και γίνεται η άληθινή θρησκεία της εποχής⁴. Και την ίδια στιγμή που η εξειδικευμένη έπιστήμη, με τον πρόθυμο κοφορισμό της, αρνείται οποιαδήποτε έσωτερική δέσμευση από τις λεγόμενες αξιολογικές κρίσεις και προχωρεί χωρίς ταλαντεύσεις στον καθαρό διαχωρισμό της γνώσης απ' την πρακτική στάση, ο μηδενισμός των κατόχων της εξουσίας, στηριζόμενος άκριδώς σε μια τέτοια έλλειψη ψευδαισθήσεων, διάπράττει πραγματικές βαρβαρότητες. Οι αξιολογικές κρίσεις είναι, κατά την άποψή του, κατάλληλες για την έθνική ποίηση ή τα λαϊκά δικαστήρια, όπως δηποτε όμως όχι για τό στοχασμό. Η κριτική θεωρία έχει αντίθετα σαν στόχο της την ευτυχία όλων των ατόμων. Και διαφορετικά

απ' ό,τι συμβαίνει με τους έπιστημονικούς ύπηρέτες των αυταρχικών κρατών δεν συμβιδάζεται με τη συνέχιση της άθλιότητας. Η αυτοθεώρηση του Λόγου άποτελούσε για την αρχαία φιλοσοφία την ύψιστη βαθμίδα της ευτυχίας. Στά πλαίσια της νεότερης σκέψης αντικαθίσταται από την ύλιστική σύλληψη μιας ελεύθερης, αυτοκαθοριζόμενης κοινωνίας. 'Απ' τον ιδεαλισμό άπομένει μόνο η πεποίθηση ότι οι άνθρωποι έχουν και άλλες δυνατότητες εκτός απ' την προσαρμογή τους στο ισχύον, ή τη συσώρευση δύναμης και κέρδους.

Εκτός όμως απ' τό ότι όρισμένα μεμονωμένα στοιχεία της κριτικής θεωρίας εμφανίζονται άντεστραμμένα μέσα στην αντίπαλη θεωρία και πρακτική, ή σύγχυση έχει σήμερα, μετά την ήττα όλων των προοδευτικών προσπαθειών στις άναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης, έπεκταθεί ακόμη και μεταξύ των ύποστηρικτών της κριτικής θεωρίας. Η άρση (Aufhebung) των δεδομένων κοινωνικών συνθηκών, που άναστέλλουν την περαιτέρω ανάπτυξη, άποτελεί πράγματι τον έπόμενο ιστορικό στόχο. 'Αλλά η άρση είναι μια διαλεκτική έννοια. Η κρατικοποίηση της άτομικής ιδιοκτησίας, ή επέκταση της διομηχανίας, ακόμη και ή σέ μεγάλο βαθμό ίκανοποίηση των μαζών άποτελούν στοιχεία, για την ιστορική σημασία των οποίων άποφασιστική είναι και η αρχή ή φύση της ολότητας, στην οποία άνήκουν. Γιατί όσο σημαντικό και αν είναι σέ σύγκριση με άπαρχαιωμένες συνθήκες, μπορούν έντούτοις να ένσωματωθούν σε μια όπισθοδρομική εξέλιξη. Ο παλιός κόσμος καταρρέει εξαιτίας μιας οικονομικής οργανωτικής αρχής, που είναι ξεπερασμένη. Η πολιτισμική παρακμή συνδέεται στενά μ' αυτή την εξέλιξη. Η οικονομία είναι ή πρωταρχική αίτία της άθλιότητας· σ' αυτήν πρέπει κατ' αρχήν να στραφεί ή θεωρητική και πρακτική κριτική. Η σκέψη όμως, που θά έκρινε και τις μορφές της μελλοντικής κοινωνίας με μοναδική βάση την οικονομία της, θά ήταν μηχανιστική και όχι διαλεκτική. Η κοινωνική άλλαγή δεν αφήνει άθικτες τις σχέσεις στο πολιτισμικό επίπεδο. 'Αν σήμερα ή οικονομία κυριαρχεί πάνω στους ανθρώπους άποτελώντας έτσι τό μοχλό για τό μετασχηματισμό της δεδομένης κοινωνίας, θά πρέπει στο μέλλον οι άνθρωποι, αντιμετώπιζοντας με τις φυσικές άναγκαιότητες, να καθορίζουν οι ίδιοι συνολικά τις σχέσεις τους. Τά αυτονομημένα οικονομικά δεδομένα δεν θ' άποτελούν έπομένως κριτήρια για την περιόδο της μετάβασης, κατά την οποία ή πολιτική θ' άποκτήσει μια νέα αυτοδυναμία σέ σχέση με την οικονομία. Μόνο στο τέλος αυτής της περιόδου τά πολιτικά προβλήματα θά μπορούν πλέον να θεωρούνται σαν ζητήματα άπλης διοίκησης. Πρίν απ' τό σημείο αυτό τά πάντα θά είναι ανά πάσα στιγμή άνατρέψιμα: ακόμη και ο χαρακτήρας της μετάβασης παραμένει άκαθόριστος.

Ο οικονομισμός, στόν όποιο έχει κατά καιρούς άναχθεί ή κριτική θεωρία, δέν συνίσταται στό ότι θεωρεί τόν οικονομικό παράγοντα πολύ σημαντικό, αλλά αντίθετα στό ότι τόν έννοει μ' έξαιρετικά στενό τρόπο. Η πρωταρχική πρόθεση τής κριτικής θεωρίας, πού στοχεύει τήν όλότητα, έξαφανίζεται πίσω άπ' τήν άναφορά σέ περιορισμένα οικονομικά φαινόμενα. Σύμφωνα μέ τήν κριτική θεωρία, ή σημερινή οικονομία καθορίζεται ούσιαστικά άπ' τό γεγονός ότι τά πλεονάζοντα προϊόντα δέν περιέχονται άμεσα στήν κατοχή τής κοινωνίας: τά ιδιοποιούνται και τά μεταποιούν όρισμένοι ιδιώτες. Άρση αὐτῆς τής κατάστασης πραγμάτων σημαίνει εδώ μία άνώτερη οικονομική άρχή όργάνωσης και μέ κανέναν τρόπο κάποια φιλοσοφική ούτοπία. Η παλιά άρχή όργάνωσης όδηγεί τήν άνθρωπότητα σέ καταστροφές. Η έννοια τής κοινωνικοποίησης, πού χαρακτηρίζει τήν άλλαγή, δέν περιέχει όμως μόνο στοιχεία άναγόμενα στήν οικονομική ή τή νομική έπιστήμη. Ο κρατικός έλεγχος τής βιομηχανικής παραγωγής άποτελεί ένα κοινωνικό γεγονός, ή σημασία τοῦ όποίου γιά τήν κριτική θεωρία πρέπει κάθε φορά ν' άναλύεται συγκεκριμένα. Τό άν άντιπροσώπευει μία πραγματική κοινωνικοποίηση, τό κατά πόσον, δηλαδή, πρόκειται γιά τήν προώθηση μιάς άνώτερης όργανωτικής άρχῆς, δέν έξαρτάται, γιά παράδειγμα, μόνον άπ' τήν άλλαγή τών καθορισμένων σχέσεων ιδιοκτησίας και τήν αύξηση τής παραγωγικότητας μέσα σέ νέες μορφές κοινωνικής συνεργασίας, αλλά στόν ίδιο βαθμό κι άπ' τήν ούσία και τήν άνάπτυξη τής κοινωνίας, μέσα στήν όποία πραγματοποιούνται όλα αὐτά. Έξαρτάται, τελικά, άπ' τόν άκριδή χαρακτήρα πού έχουν οί νέες σχέσεις τής παραγωγῆς. Έστω κι άν στήν άρχή έξακολουθήσουν γιά ένα διάστημα νά ισχύουν τά «φυσικά πλεονεκτήματα», πού συναρτώνται μέ τίς άτομικές κλίσεις και τήν άποδοτική ικανότητα τών άνθρώπων, δέν θά πρέπει μέ κανέναν τρόπο αὐτά νά μετεξελιχτοῦν σέ νέα κοινωνικά προνόμια. Στην προσωρινή αὐτή κατάσταση δέν θά πρέπει νά έδραιωθεί, αλλά αντίθετα νά ξεπεραστεί όσο τό δυνατόν περισσότερο ή άνισότητα. Τό τί και πώς θά παράγεται, τό άν θά υπάρχουν σχετικά σταθερές κοινωνικές ομάδες μέ ειδικά συμφέροντα, τό άν θά διατηρηθοῦν ή ένδεχομένως διαθύνουν: περισσότερο οί κοινωνικές διαφορές: κι άκόμη ή ενεργητική σχέση τοῦ κάθε άτομου μέ τήν κυβέρνηση, τό πόσο διαφανείς είναι ή γνώση και ή βούληση, πού καθορίζουν τίς άποφασιστικές γιά τά άτομα διοικητικές ενέργειες, τό άν ή κυρίαρχη σή όλων τών συνθηκών έξαρτάται άπ' τήν πραγματική συμφωνία μεταξύ τών ανθρώπων: μέ δύο λόγια, ό βαθμός άνάπτυξης τών ούσιαστικῶν στοιχείων τής πραγματικής δημοκρατίας και συνεργασίας άνήκει κι αὐτός στό περιεχόμενο τής έννοιας «κοινωνικο-

ποίηση». Κανένas άπ' τούς παραπάνω καθορισμούς δέν είναι άνεξάρτητος άπ' τήν οικονομία. Η κριτική πρὸς τόν οικονομισμό δέν σημαίνει έγκατάλειψη τής οικονομικής άνάλυσης, αλλά ίσα ίσα έμμογή στήν ολοκλήρωση και τήν ιστορικά προσδιορισμένη κατεύθυνσή τής. Η διαλεκτική θεωρία δέν άσκει κριτική άπ' τό έδαφος τής καθαρῆς ιδέας. Κι όταν άκόμη είχε ιδεαλιστική μορφή άπέρριπτε τήν αντίληψη τοῦ καθαυτοῦ καλοῦ, πού άντιπαράθεται άπλῶς στήν πραγματικότητα. Δέν κρίνει μέ βάση κάτι τό ύπερχρονικό, αλλά σύμφωνα μ' αὐτό πού ύπάρχει μέσα στό χρόνο. Τά ολοκληρωτικά κράτη, π.χ., προχωρώντας σέ μία μερική έθνικοποίηση τής ιδιοκτησίας, επικαλούνται κι αὐτά τήν κοινότητα και τίς συλλογικές πρακτικές. Έδώ, δέβαια, τό ψεύδος είναι όλοφάνερο. Άλλά κι εκεί, όπου τά πράγματα είναι πίο σοβαρά, ή κριτική θεωρία όφείλει νά εκπληρώνει τή διαλεκτική τής λειτουργίας: νά κρίνει κάθε ιστορική φάση όχι μόνο μέ βάση μερικά άπομονωμένα δεδομένα και έννοιες, αλλά σύμφωνα μέ τό πρωταρχικό και συνολικό της περιεχόμενο, φροντίζοντας τό περιεχόμενο αὐτό νά παραμένει πάντα ζωντανό. Τό καθήκον τής όρθῆς φιλοσοφίας σήμερα δέν είναι νά έγκαταλείψει τίς συγκεκριμένες οικονομικές και κοινωνικές αναλύσεις και νά άναδιπλωθεί σέ κενές κατηγορίες χωρίς συνάρτηση μέ τήν πραγματικότητα, αλλά αντίθετα νά προφυλαχτεί άπ' τό ένδεχόμενο νά έξανεμισθοῦν οί οικονομικές έννοιες μέσα σέ μία κενή περιεχομένου σχολαστική εργασία, πού θά ήταν «ιδανική» γιά μία όλόπλευρη συγκάλυψη τής πραγματικότητας. Η κριτική θεωρία δέν μπορεί κατά κανέναν τρόπο ν' άναχθεί σέ ειδική οικονομική έπιστήμη. Η έξάρτηση τής πολιτικής άπ' τήν οικονομία ήταν έξαρχῆς τό *άντικείμενό* της κι όχι δέβαια τό πρόγραμμα της.

Μερικοί άπ' αὐτούς, πού επικαλούνται σήμερα τήν κριτική θεωρία, τήν ύποδιόζουν έντελῶς συνειδητά, προκειμένου νά τή χρησιμοποιήσουν άπλῶς στήν όρθολογικοποίηση τών έκάστοτε προσπαθειῶν τους. Άλλοι πάλι έμμένουν σέ όρισμένες έπιφανειακές έννοιες, άποξενωμένες άκόμη και σάν όροι άπ' τή σύγχρονη κριτική θεωρία, και τίς μετατρέπουν σέ ίσοπεδωτική ιδεολογία, πού είναι κατανοητή άπ' τόν καθένα, γιατί δέν συνεπάγεται άπολύτως κανέναν προβληματισμό. Άλλά ό διαλεκτικός στοχασμός έχει έξ ύπαρχῆς σημαδέψει τήν πίο προωθημένη γνώση και μόνο αὐτή μπορεί, σέ τελευταία άνάλυση, νά παίξει τόν άποφασιστικό ρόλο. Οί φορεῖς αὐτῆς τής γνώσης ήταν άκόμη σχετικά άπομονωμένοι σέ περιόδους κοινωνικής πτωδρόμησης: κι άπ' τήν άποψη αὐτή, ή μοίρα τους είναι και πάλι κοινή μέ τή φιλοσοφία. Όσον καιρό ή σκέψη δέν έχει επικρατήσει όριστικά, άσφυκτιά στή σκιά κάποιας έξουσίας. Άξιώνει τήν άνεξαρτησία της.

Μπορεί, βέβαια, σήμερα οί ἔννοιές της, πού προέρχονται μέσα ἀπό κοινωνικές διεργασίες, νά ἤχουν ματαιόδοξες ἀφοῦ δέν ἀκολουθοῦνται παρὰ μόνο ἀπ' τούς διώκτες τους· ὥστόσο ἡ ἀλήθεια τους θ' ἀποδειχθεῖ ὅπωςδήποτε. Γιατί ὁ στόχος μιᾶς ὀρθολογικῆς κοινωνίας, πού φαίνεται σήμερα φανταστικός, φωλιάζει πραγματικά μέσα στήν ψυχή κάθε ἀνθρώπου.

Δέν πρόκειται ἐδῶ γιά κάποια ἐφησυχαστική δεδαϊότητα. Ἡ ἐκπλήρωση μιᾶς δυνατότητας ἐξαρτᾶται πάντα ἀπό κοινωνικούς ἀγῶνες. Ἡ ἀλήθεια γιά τό μέλλον δέν εἶναι μιᾶ διαπίστωση γιά κάτι δεδομένο, πού θά εἶχε ἀπλῶς ἕναν διαφορετικό πίνακα περιεχομένων. Καθορίζεται ταυτόχρονα κι ἀπό τήν ἰδιαίτερη δούληση τῶν ἀνθρώπων, πού δέν ἐπιτρέπεται νά ἐφησυχάζουν ἀν θέλουν νά ἐπαληθευτεῖ ἡ πρόγνωση. Ἀκόμη καί μετά τήν πραγμάτωση τῆς νέας κοινωνίας, ἡ εὐτυχία τῶν μελῶν της δέν θά μπορούσε νά ἰσοσταθμίσει τήν ἀνέχεια ἐκείνων πού καταστρέφονται σήμερα. Ἡ θεωρία δέν προσφέρει κάποια λύτρωση στούς φορεῖς της. Ἄν καί συνδέεται ἀναπόσπαστα μέ μιᾶ καθορισμένη ὁρμή καί βούληση, δέν κηρύσσει κάποια ψυχική κατάσταση ὅπως ἡ Στοά ἢ ὁ Χριστιανισμός. Οἱ μάρτυρες τῆς ἐλευθερίας δέν ἀναζήτησαν τήν εἰρήνη τῆς ψυχῆς. Φιλοσοφία τους ἦταν ἡ πολιτική πράξη. Μπορεῖ βέβαια ἡ ψυχή τους νά παρέμεινε ἀτάραχη μπροστά στόν τρόμο, ἀλλά αὐτός δέν ἦταν ὁ στόχος τους. Ὁ μηχανισμός τῆς ἐξουσίας δέν ἔγινε στήν πραγματικότητα περισσότερο ὤμος ἀπ' τήν ἐποχή πού ὁ Γαλιλαῖος ἐξαναγκάστηκε νά μετανοήσει καί ν' ἀνακαλέσει. Ἄν κατά τόν 19ο αἰῶνα ὑστεροῦσε σέ σχέση μέ ἄλλους μηχανισμούς, μπόρεσε στή διάρκεια τῶν τελευταίων δεκαετιῶν ν' ἀνακτήσει τό χαμένο ἔδαφος. Κι ἀπ' αὐτήν ἐπίσης τήν ἀποψη τό τέλος τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς φαντάζει σάν μιᾶ ἐπιστροφή τῆς ἀρχῆς, ἀλλά σέ ἀνώτερο πλέον ἐπίπεδο. Ἄν γιά τόν Γκαίτε προσωπικότητα σήμαινε εὐτυχία, ἕνας ἄλλος καλλιτεχνῆς πρόσθεσε, πολύ πρόσφατα, ὅτι ἡ κατοχή της εἶναι κι αὐτή κοινωνικά καθορισμένη καί μπορεῖ νά χαθεῖ ἀνά πάσα στιγμή: ὁ Πιραντέλλο, πού συμπαθοῦσε τό φασισμό, γνώριζε τήν ἐποχή του καλύτερα ἀπ' ὅ,τι ὁ ἴδιος νόμιζε. Τό ὅτι, κάτω ἀπ' τήν ὀλοκληρωτική κυριαρχία τοῦ Κακοῦ, οἱ ἀνθρώποι καταφέρνουν ἀκόμη καί διατηροῦν ὄχι μόνο τή ζωή τους ἀλλά καί τό ἴδιο τό ἔγώ τους, ὀφείλεται ἀποκλειστικά στήν τύχη· τό ν' ἀνακαλέσουν ἐνδεχομένως τό Πιστεύω τους ἔχει σήμερα ἀκόμη μικρότερη σημασία ἀπ' ὅ,τι στήν Ἀναγέννηση. Ἡ φιλοσοφία, πού νομίζει ὅτι μπορεῖ νά βρεῖ τήν ἡσυχία στόν ἑαυτό της ἢ σ' ὅποιαδήποτε ἀλήθεια, δέν ἔχει ἐπομένως καμιά σχέση μέ τήν κριτική θεωρία.

Μετάφραση Ἀντώνης Οἰκονόμου

Ἐξουσία καί οἰκογένεια¹

Ι. Πολιτισμός

Ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας ἔχει διαιρεθεῖ σέ ἐποχές μέ τούς πιό διαφορετικούς τρόπους. Ὅπως ἀκριβῶς καί σέ ἄλλες ἐννοιολογικές κατασκευές ἔτσι κι ἐδῶ, τό εἶδος τῶν κάθε φορά διαιρέσεων δέν καθορίστηκε ἀποκλειστικά ἀπ' τό ἀντικείμενο, ἀλλά ἐπίσης ἀπό τό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς Γνώσης, καθώς κι ἀπ' τό συμφέρον τοῦ γνωστικοῦ ὑποκειμένου. Σήμερα χρησιμοποιεῖται ἀκόμη κατά κανόνα ἡ διάκριση σέ ἀρχαιότητα, μεσαίωνα καί νεότερη ἐποχή, πού ἔχει τή βασική της προέλευση στή φιλολογική ἐπιστήμη καί πού τόν 17ο αἰῶνα μεταφέρθηκε καί στό πεδίο τῆς ἱστορίας. Ἐκφράζει τήν πεποίθηση – πού ἄρχισε νά διαμορφώνεται κατά τήν Ἀναγέννηση κι ὀλοκληρώθηκε μέ τό Διαφωτισμό – ὅτι ἡ περίοδος ἀνάμεσα στήν πτώση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καί τόν 15ο αἰῶνα ἀντιπροσωπεύει μιᾶ σκοτεινὴ ἐποχή τῆς ἀνθρωπότητας, κάτι σάν «χειμερία νάρκη» τοῦ πολιτισμοῦ, καί πρέπει νά ἰδωθεῖ σάν μεταβατική. Στή σύγχρονη ἐπιστήμη αὐτή ἡ διαίρεση θεωρεῖται τελείως ἀνεπαρκής, ὄχι μόνο ἐπειδὴ ὁ λεγόμενος Μεσαίωνας – ἀκόμη κι ἂν ἀξιολογηθεῖ ἀπό καθαρά πραγματιστική σκοπιά – εἶναι μιᾶ σημαντική πρόοδος: περιέχει ἀποφασιστικά πολιτισμικά ἐπιτεύγματα καί πραγματοποιεῖ ἐπαναστατικές τεχνικές ἀλλαγές² ἀλλά καί ἐπειδὴ τά συνήθη κριτήρια γιά τήν τομή τοῦ 15ου αἰῶνα εἶτε εἶναι ἀστήρικτα εἶτε μποροῦν νά ἐφαρμοστοῦν σέ περιορισμένους μόνο τομεῖς τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

Σ' ἄλλες πάλι περιοδικές διαιρέσεις ὁ ὑποκειμενικός παράγοντας εἶναι ἀκόμη πιό ἐμφανής. Ἐτσι, γιά παράδειγμα, ἡ ἀντίληψη τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν Σχολαστικῶν, κυριαρχεῖται ἐπίμονα ἀπό τήν ἰδέα γιά τή Δημιουργία τοῦ Κόσμου, τή Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καί τήν ἀναμενόμενη Συντέλεια αὐτοῦ τοῦ κόσμου – ἔστω κι ἂν, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στά δύο πρῶτα ἀπ' τά παραπάνω ὀρόσημα, ἔχουν παρεμβληθεῖ κι ἄλλα γεγονότα, παρμένα ἀπ' τή βιβλική ἢ τήν κοσμική ἱστορία. Κατ' ἀναλογία πρὸς τόν ρωμαϊκό τρόπο ἱστορικῆς γραφῆς, πού θεωροῦσε τήν ἰδρυση τῆς Ἰδίας τῆς Ρώμης σάν τήν πιό σημαντική ἱστορική ἀρχή διαίρεσης, ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση ἀναγόρευσε τόν ἑαυτό της σέ ἀφετηρία μιᾶς νέας χρονικῆς περιόδου. Σήμερα τή μιμοῦνται ὅσες κυβερνήσεις ἐπιθυμοῦν νά ὑπογραμμίσουν τήν ἀποφασιστική σημασία πού ἔχει ἡ